

ए. ग्रं. सं. ठाणं

दिनांक

१९८०

सं. नं.

१९८०

REFBK-0006952

टिपोच्या

युगोस्लावियांत

REFBK-0006952

REFBK-0006952

लेखक

एस्. एस्. मिरजकर

लोक-प्रकाशन गृह

मुंबई ४

[किंमत दीड रुपया]

पहिली आवृत्ति : सप्टेंबर १९४७

कंहरावरील चित्र क्रोएशियांतील
एका शेतकरी बालिकेचें भाडे.

मुद्रक : एम्. बी. राव, न्यू एज प्रिंटिंग प्रेस, १९० बी खेतवाडी मेन रोड, मुंबई ४
प्रकाशक : एम्. बी. राव, लोक-प्रकाशन गृह, १९० बी खेतवाडी मेन रोड, मुंबई ४

मार्शल टियो

प्रस्तावना

गेल्या वर्षीच्या सप्टेंबरांत मी आंतरराष्ट्रीय कामगार परिषदेच्या मॉंट्रियाल (कॅनडा) येथील अधिवेशनाला हिंदी कामगारांचा प्रतिनिधी म्हणून गेलों होतो. तेथेंच मला झेकोस्लोव्हाक व युगोस्लाव प्रतिनिधींनीं आपल्या देशाला भेट देण्याचें आमंत्रण दिलें. युगोस्लाविया म्हणजे मार्शल टिटोचा देश. मार्शल टिटोनें गनिमी सैनिकांची देशव्यापी संघटना करून हिटलरी राक्षसांविरुद्ध निकराचा सामना दिला व आपला देश स्वतंत्र केला. अशा देशाला भेट देण्याची आयती चालून आलेली संधि मी दवडणार नव्हतीं. पण मी तिथल्या तिथें होकार दिला नाहीं.

परिषद आटोपल्यावर मी एक महिनाभर अमेरिकेंत प्रवास करून डिट्रॉइट, चिकागो, वॉशिंग्टन, फिलॅडेल्फिया, न्यूयॉर्क हीं प्रमुख शहरे पाहिलीं; अमेरिकन फेडरेशन ऑफ लेबर (ए. एफ. एल्.) व काँग्रेस ऑफ इंडस्ट्रियल ऑर्गनायझेशन (सी. आय्. ओ.) या दोन्ही कामगार संस्थांच्या प्रमुख पुढाऱ्यांना भेटलों; तिथल्या निवडणूक-मोहिमेंत भाग घेतला; कामगार संस्थांच्या अनेक सभांमध्ये हिंदुस्थानच्या प्रश्नावर भाषणें केलीं आणि ता. १५ नोव्हेंबर १९४६ रोजीं लंडनला परतलों.

इंग्लंडला परत आल्यानंतर पूर्व युरोपांतील नव्या लोकशाही राज्यांचा दौरा करावा कीं न करावा याविषयीं कांहीं काळ माझ्या मनाचा निश्चय होईना. मला हिंदुस्थान सोडून दोन महिने झाले होते. देशांत संपाचा वणवा भडकल्याच्या बातम्या येत होत्या. अखिल भारतीय ट्रेड युनियन काँग्रेसचें अधिवेशनहि जवळ येत चाललेलें होतें. मला लवकर स्वदेशीं परतणेंच आवश्यक होतें. पण त्याचबरोबर युगोस्लावियांतील युवक रेल्वेच्या एकेक स्फूर्तिदायक हकीगती तिकडून आलेले हिंदी विद्यार्थी मला सांगत होते. युध्दांत सर्वस्वीं उध्वस्त झालेल्या आपल्या देशाची नव्या पायावर पुनर्घटना करण्याचें कार्य युगोस्लावियाचा कामगार वर्ग किती उत्साहानें करीत आहे, तिथल्या सरकारनें शेतकऱ्यांच्या जमिनींचा प्रश्न किती समाधानकारक रीतीनें सोडविलेला आहे, तिथल्या जनतेनें शतकानुशतकें शल्यासारखा बोंचणारा राष्ट्रगटांचा प्रश्न सोडविण्यासाठीं

सर्व राष्ट्रगटांना फुटून निघण्याच्या हक्कासह संपूर्ण स्वयंनिर्णय देऊन साऱ्या देशांत संपूर्ण ऐक्य कसे प्रस्थापित केलेले आहे, इत्यादि गोष्टी समक्ष पाहण्याचा मोह मला टाळणे शक्य नव्हते. म्हणून पूर्व युरोपांतला निदान युगोस्लाविया हा एक देश तरी पाहून यावा असे मी ठरविले.

पासपोर्ट वगैरेची व्यवस्था करून मी लंडनहून ता. २६ नोव्हेंबर रोजी विमानाने निघालो व चार तासांत झेकोस्लोव्हाकियाची राजधानी प्राग येथे दाखल झालो. तेथून मी लगेच युगोस्लावियाला जाण्यासाठी निघणार होतो. पण प्राग व युगोस्लावियाची राजधानी बेलग्रेड या शहरांच्या दरम्यान विमान आठ-वज्यांतून फक्त एकदां जात येत होते व ते मी आलो त्याच दिवशीं सकाळीं निघून गेल्यामुळे मला सात दिवस प्राग येथे घालविणे भाग पडले.

प्रागच्या या मुक्कामांत मी शहरांतील अनेक कारखाने पाहून घेतले, कित्येक कामगार पुढाऱ्यांना मेटलो, कम्युनिस्ट पक्षाचे जनरल सेक्रेटरी कॉ. स्लान्स्की यांची मुलाखत घेतली, आणि कांहीं प्रेक्षणीय स्थळेहि पाहिलीं.

या शहरांत विल्तावा नदीच्या काठी उंच टेंकडीवर जुन्या काळांतल्या राजाचा 'रुथ शान' या नांवाचा एक भव्य वाडा आहे. या वाड्यांत हल्लीं झेको-स्लोव्हाक लोकराज्याचे अध्यक्ष डॉ. बेनेश हे राहतात. वाड्याला लागून 'दालिबोर्का' या नांवाचा एक सरंजामी युगांतला तुरुंग आहे. हा तुरुंग म्हणजे एक प्रचंड गोलाकार तळघर असून त्याच्या मधोमध एक विहिरीच्या आकाराचे विवर आहे. कैद्यांना कडक शिक्षा म्हणून या विवरांत फेंकून देण्यांत येत असे. या तुरुंगाला दालिबोर्का हें नांव कसे मिळालें याची हकीकत मोठी उद्धोधक आहे. दालिबोर्का हा या तुरुंगातलाच एक कैदी होता. तुरुंगांतील अमानुष छळणुकीविरुद्ध त्यानें साऱ्या कैद्यांचें बंड उभारलें तेव्हांपासून या तुरुंगाला त्याचेंच नांव मिळालें. झेक भाषेंत या दालिबोर्कावर अत्यंत स्फूर्तिदायक काव्ये रचण्यांत आली आहेत.

प्राग शहराच्या मध्यभागीं कॅथोलिक पंथाविरुद्ध १५ व्या शतकांत बंड उभारणाऱ्या हुस्स नामक हुतात्म्याचा पंचरसी धातूचा एक प्रचंड पुतळा आहे. हुस्स याच्या अनुयायांनीं कॅथोलिक धर्ममार्तंडांच्या जुलूमशाहीविरुद्ध बंड करून अनेक सवलती मिळविल्या. खुद्द हुस्स याला जिवंत जाळण्यांत आले पण त्याच्या अनुयायांनीं लढा तसाच चालू ठेवून यशस्वी केला. झेक जनतेच्या लढ्यांच्या

इतिहासांत हुस्स याला मानाचें स्थान मिळालें असून आजच्या झेकोस्लोव्हाकियांत कम्युनिस्ट व इतर क्रांतिकारक हे हुस्स याची परंपरापुढें नेत आहेत.

झेकोस्लोवाकियांतील ७० टक्के उद्योगधंदे राष्ट्राच्या मालकीचे झाले आहेत, बऱ्या जमीनदारांच्या जमिनी जप्त करून शेतकऱ्यांना वांटून देण्यांत आल्या आहेत आणि दोन वर्षांची आर्थिक योजना अंमलांत आणण्यासाठीं सारा देश उत्साहानें कामास लागला आहे.

ता. २ डिसेंबर १९४६ रोजीं मी विमानानें युगोस्लावियाची राजधानी बेलग्रेड या शहरीं जाण्यासाठीं प्रागहून निघालों. चार तास हंगेरीवरून उड्डाण करून आमच्या विमानानें बेलग्रेड गांठलें; युगोस्लाव वकिलातींतून माझ्या येण्या-विषयीं अगोदरच बेलग्रेडला तार गेली होती म्हणून मी निश्चित होतों. पण विमान-तळावर उतरून पाहतों तों तेथें हजर कोणीच नाहीं ! तार त्या वेळेपर्यंत पोंचलीच नव्हती ! तिथें इंग्रजी जाणणारेंहि कुणी नव्हतें; म्हणून मी विमान-कंपनीच्या बसमधून शहराकडे निघालों. विमान-तळावर जर्मन कैदी रस्ते-दुरुस्तीचें काम करीत होते. हें दृश्य मला आवडलें. हेच उन्मत्त 'आर्य' साऱ्या जगाला टांचे-खालीं रगडण्याच्या वल्गना करीत होते. युरोपच्या जनतेनें यांना चांगला धडा शिकविला. हिंदी जनता लवकरच अशाच प्रकारचें परिवर्तन घडवून आणील असा विचार तितक्यांत माझ्या मनांत भाला. जनतेच्या चळवळीचें सामर्थ्य असतेंच तसें जबरदस्त !

बसमधून सगळे उतारू उतरले. मी जायचा कुठें ? मी तसाच कुठेंतरी उतरलों व चुकतमाकत युवक संघाच्या कचेरींत गेलों. दोन मजले तपास करीत वर चढलों तेव्हां इंग्रजी जाणणारा एक तरुण मेटला. मी किट्टी बूम्ला व रमेश संघवी यांची चौकशी केली. लगेच टेलिफोनवरून बोलावणें जाऊन थोड्याच मिनिटांत दोघेंहि हजर झालीं. ट्रेड युनियन कार्यकर्ते तार मिळाल्यावरून माझाच शोध करीत होते, तेहि तेवढ्यांत तिथें येऊन दाखल झाले. युगोस्लाव ट्रेड युनियन संघटनेच्या आंतरराष्ट्रीय खात्याचे सेक्रेटरी कॉ. मिलानोविच यांनीं माझें स्वागत केलें.

मग मला कसलीच अडचण पडली नाहीं. हॉटेलांत आरामशीर जागा मिळाली, सबंध दौऱ्याचा कार्यक्रम ठरविण्यांत आला आणि दुसऱ्या दिवसापासून माझ्या दौऱ्याला सुरवातहि झाली.

युगोस्लावियांतील माझ्या दौऱ्याची ही रोजनिशी मी मुंबईला परत आल्या-
नंतर माझ्या टिपणांवरून समग्र लिहून काढली. या सगळ्या हस्तलिखिताचें पुढकें
ट्राममध्ये विसरलें. मला वाटलें कीं आतां साराच कारभार आटोपला. पुन्हां इतकें
सारे लिहावयाला वेळ कुठून मिळणार ? पण एका ट्राम कंडक्टरला हें पुढकें
सांपडलें. त्यानें आपल्या तिघां मित्रांसमवेत तें समग्र वाचून पाहिलें आणि छापणें
अवश्य आहे अशा अमिप्रायासंह माझ्याकडे व्यवस्थितपणें पोंचतें केलें. अर्थात्
या रोजनिशीच्या प्रकाशनाचें सगळें श्रेय या ट्राम कामगारांनाच दिलें पाहिजे.

एस्. एस्. मिरजकर

अनुक्रमणिका

कालचे गनिमी सैनिक—आजचे राज्यकर्ते	९
कामगारांच्या मालकीची गिरण	१३
राजवाढ्यांतील शिशुविहार	१४
तिप्पट पगार आणि एक वेळचे मोफत भोजन	१७
पोस्तोइनाची गुहा: दुनियेतील एक अजब चीज	१८
‘ जुना जमाना संपला : नवा जमाना सुरू ’	२०
‘ तुमचा लढां तो आमचा लढा—आमचा लढा तो तुमचा लढा ’	२०
जनतेच्या क्रांतीचं उधान आलं	२१
‘ त्रिपस्त ये नाशू ’	२३
युगोस्लावियांतील पहिल्या नंबरचे शहर	२६
झात्रेव शहरांतील दोन अर्थपूर्ण इमारती	२८
मार्शल टिटोच्या जन्मगांवीं	३२
‘ येथे टिटोचा जन्म झाला ’	३४
लाल नावट्याचा वकील	३५
स्वातंत्र्ययुद्धाची मुख्य रणभूमि	३७
मुसलमान जनतेची कम्युनिस्ट पक्षाला साथ	३९
रेल्वे वर्कशॉपमध्ये यांत्रिक व सांस्कृतिक शाळा	४५
धर्मवेडे नसलेले युगोस्लाव मुसलमान	४७
गनिमी ख्रिश्चन धर्मगुरु—लोकराज्याचा उपाध्यक्ष	४९
सिगारेटचा कारखाना आणि संगीत	५१
युगोस्लाव ट्रेड युनियन काँग्रेसचे अध्यक्ष को. सालाय	५३
कामगारांचा सांस्कृतिक कार्यक्रम	५४
कासिन्दो येथील आरोग्यभुवन	५६
युद्धांतील विध्वंसार्चे प्रतीक	५९
मार्शल टिटोच्या पंक्तीचा लाभ	६१

युगोस्लावियाचे युवक

एडवर्ड कार्देली: युगोस्लावियाचा प्रमुख मार्क्सवादी पंडित

राष्ट्रगटांचा प्रश्न

शेतीसंबंधांतील सुधारणा

युगोस्लावियाची राज्यघटना

कायदेमंडळ

शेतीच्या सामुदायिकीकरणान्ची पूर्वतयारी

औद्योगिकीकरणाला प्राधान्य

सर्बियन ट्रेड युनियन चळवळीचे पुढारी

जर्मनांची यमपुरी

युगोस्लावियांतील ट्रेड युनियन चळवळ

क्रोएशियांतील कामगार चळवळ

युगोस्लाव मुसलमानांचा हिंदी मुसलमानांना संदेश

६७

७३

७४

७५

७६

७७

७८

७८

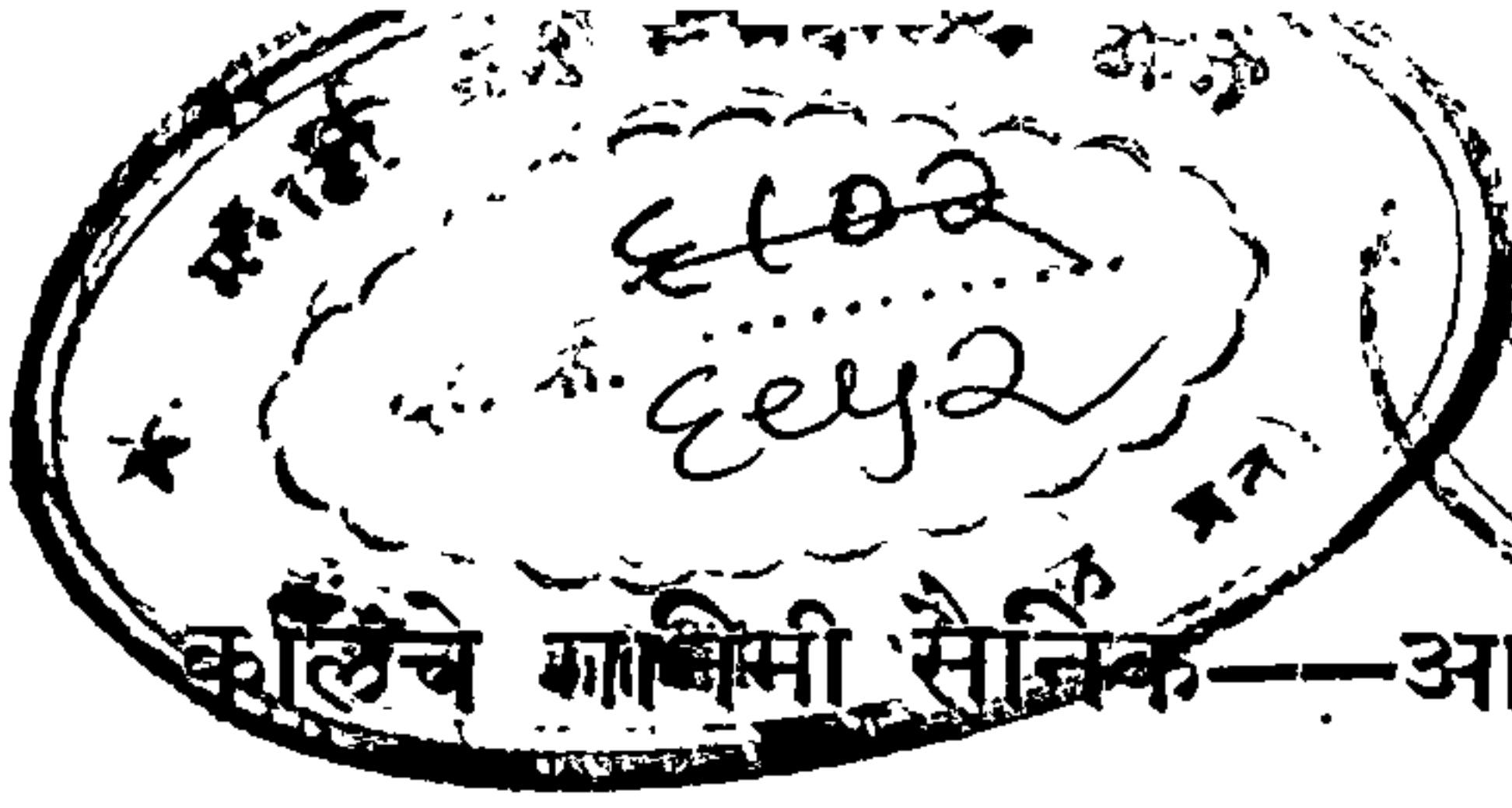
८०

८४

८६

९१

९५

नि. न. ७२६५३
दि. १९४६

कलेंचे गान्धिमी सैनिक—आजचे राज्यकर्ते

बुधवार, ता. ४ डिसेंबर १९४६

युगोस्लाव ट्रेड युनियन काँग्रेसच्या मध्यवर्ती कमिटीने माझ्या दौऱ्याची सर्व व्यवस्था अगोदरच केलेली होती. आज आम्ही युगोस्लावियाची राजधानी बेलग्रेड येथून स्लोव्हेनियाच्या दौऱ्यावर निघालो. स्लोव्हेनियाची राजधानी लुब्लियाना येथे आमचा पहिला मुकाम व्हावयाचा होता.

युद्धामुळे युगोस्लावियाच्या रेल्वे लाइनींची भयंकर वाताहत झालेली आहे. वाहतुकीची घडी अजून नीट बसलेली नाही. गाड्या थोड्या असतात आणि प्रत्येक गाडीला गर्दी अतिशय असते. तिकिटें मिळण्याची मुश्किल पडते.

आम्हां पाहुण्यांना तिकिटें लवकरच मिळालीं. आमच्या जागा चांगल्या आरामशीर होत्या. आमच्याबरोबर मध्यवर्ती कमिटीचे सभासद कॉ. मिलानोविच कॅप्टनच्या हुद्याचा एक लष्करी अधिकारी आणि युगोस्लाव सरकारच्या परराष्ट्रीय खात्यांतला एक इंग्रजी जाणणारा दुभाष्या असे तिघे अधिकारी या संबंध दौऱ्यांत आम्हांला मदत करण्यासाठी आलेले होते. याशिवाय ठिकठिकाणचे स्थानिक कार्यकर्ते व अधिकारी वेळोवेळीं आमच्या मदतीला हजर असत ते वेगळेच.

आम्ही सारी रात्र व दुसरे दिवशीं तिसऱ्या प्रहरापर्यंत सिंगल लाइन रेल्वेने प्रवास केला. युद्धकाळांत जर्मन फौजांनी युगोस्लाव रेल्वे लाइनी अजीबात उध्वस्त करून टाकलेल्या होत्या. युगोस्लाव गान्धिमी दलांनाहि जर्मनांचा प्रतिकार करतांना स्वदेशांतील रेल्वे लाइनी उध्वस्त कराव्या लागल्या. या काळांत कित्येक पूल उडवून देण्यांत आले. युगोस्लाव जनतेनें जर्मनांना हांकलून स्वातंत्र्य प्रस्थापित केल्यानंतर मगच रेल्वे रस्ते दुरुस्त करण्याचें काम हातीं घेतलें, पूल पुन्हां बांधले, आणि रेल्वेची वाहतूक पूर्ववत चालू केली. या कार्यांत युगोस्लाव युवकसंघानें सर्वांत जास्त उत्साहानें पुढाकार घेतला.

आमच्या या प्रवासांत युगोस्लाव गान्धिमी सैनिकाच्या शौर्याच्या अनेक सत्यकथा काँग्रेसनीं आम्हांला सांगितल्या. त्यांतली एक अत्यंत हृदयस्पर्शी हकीकत अशी :

झांग्रेवजवळच्या प्रदेशांत मोहिमेवर असलेल्या गनिमी दलाकडे एक कामगिरी आली. जर्मन सैनिकांना घेऊन येणारी एक रेलगाडी पुलावर येतांच ती पुलासकट उडवून लावण्याचें हें काम होतें. हें काम करणाऱ्या गनिमी गटाचा पुढारी एका इंजिनड्रायव्हरचा मुलंगा होता. गटांतल्या एका तरुणानें पुढाऱ्याकडे वातमी आणली : “तुमचे बाबाच या गाडीवर ड्रायव्हर आहेत.” पण हा शूर गनिमी पुढारी मुळींच डगमगला नाहीं. “बाबा ड्रायव्हर असोत अगर कुणीहि असो. गाडींत जर्मन सैनिक येत आहेत ना ? झालं तर, ही गाडी पुलासकट उडवून लावलीच पाहिजे.” त्याप्रमाणें या बहादुर वीरांनीं पुलासकट गाडी उडवून लावली. जर्मन सैनिक गारद झाले. देशाच्या स्वातंत्र्यापुढें गनिमी वीरांनीं खुद्द आपल्या जन्मदात्या बापाच्याहि प्राणांची पर्वा केली नाहीं. त्यांनीं असा अपूर्व त्याग केला म्हणूनच त्यांना हिटलरच्या अफाट फौजेचीं टक्कर देऊन तिला धूळ चारतां आली.

दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं आम्ही लूब्लियाना येथें पोचलों. स्टेशनवर स्थानिक ट्रेड युनियन्सचे व कम्युनिस्ट पक्षाचे पुढारी आमच्या स्वागतार्थ हजर होते. नागरिकांचा मोठा जमाव हिंदी कामगारांच्या प्रतिनिधीला भेटण्यासाठीं जमलेला होता. आम्ही मोटारीनें युनियन हॉटेलकडे गेलों. लगेच भेटींगांठींच्या कार्यक्रमाला सुरवात झाली. काँ. रमेश संघवी व काँ. किट्टी वूम्ला हीं दोघें ‘ऑम्लदीना’ कचेरीकडे युवक संघाच्या पुढाऱ्यांना भेटण्यासाठीं रवाना झालीं. मला कम्युनिस्ट पक्षाच्या कचेरीकडे स्लोव्हेनियन कम्युनिस्ट पुढाऱ्यांना भेटण्यासाठी नेण्यांत आलें.

याच दिवशीं एक आनंदाची वातमी आलेली होती. बेल्ग्रेडला पार्लमेंटची बैठक चालू असून तींत युगोस्लावियांतील सर्व उद्योगधंदे राष्ट्राच्या मालकीचे करण्याचा कायदा सर्वानुमतें मंजूर झाला अशी वातमी आजच इथें येऊन थडकली होती. ही एक महान क्रांतिकारक घटना होती. आपल्या जनतेच्या पार्लमेंटनें केलेल्या या कायद्याचे दूरगामी परिणाम कामगारांनीं लक्षांत घेतले. म्हणूनच कामगारांच्या आनंदाला प्रचंड भरती आली. या वेळीं मुसळधार पाऊस पडत होता तरी त्याची पर्वा न करतां शहरांतील कामगारांनीं या आनंदाप्रीत्यर्थ स्वयं-स्फूर्तीनें रस्तोंरस्तीं मिरवणुका काढल्या. इथल्या जनतेचा हा प्रचंड उत्साह पाहून मला एक उपमा सुचली. माणसाच्या काळजाला रक्ताचा पुरवठा करणाऱ्या

धमन्या जशा सतत थडथडत असतात तसाच इथला कामगारवर्ग सबंध देशाच्या धमन्यांसारखा असून तो उत्साहानें व निर्धारानें सास्खा थडथडत आहे. सोविएत युनियनखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि देशानें असला क्रांतिकारक कायदा केलेला नाही.

*

*

*

मी लूब्लियाना येथील कम्युनिस्ट पक्षाच्या कचेरीला भेट दिली. ही कचेरी म्हणजे एक प्रचंड संगमरवरी वाडा होता. एखाद्या किल्ल्यासारखाच दिसत होता तो. पूर्वीच्या काळीं दगडी कोळशाच्या खाणींचा एक आइतखाऊ मालक इथें राहात असे. आज जनतेनें याच ठिकाणीं आपल्या पक्षाची कचेरी थाटलेली आहे. दुसऱ्या मजल्यावर उत्कृष्ट फर्निचरनें सजविलेल्या एका दिवाणखान्यांत तिघां कॉम्रेड्सनीं माझे अत्यंत प्रेमानें स्वागत केलें. दिवाणखान्याच्या चार भिंतींवर स्तालिन, लेनिन, टिटो व कार्देली या चौघांचीं प्रचंड चित्रे लावलेलीं होतीं.

माझे स्वागत करणाऱ्या तिघांपैकीं एक होते उद्योगमंत्री कॉ. लेत्कोशेक. पूर्वी हे लूब्लियाना येथील एका लोखंडाच्या कारखान्यांत 'ड्रिलर' म्हणून काम करीत होते. आज या 'ड्रिलरला' स्लोव्हेनियाच्या जनतेनें आपल्या उद्योगधंद्यांची पुनर्घटना करण्याच्या कामावर नेमलें आहे. दुसरे होते कॉ. कार्नाचिक हे कम्युनिस्ट पक्षाचे ऑर्गनायझिंग सेक्रेटरी आहेत. यांची अजून पंचविशीसुद्धां उलटलेली नाही. परंतु येवढ्या लहान वयांत त्यांनीं गनिमी दलाच्या लढायांत खूप मर्दुमंकी गाजविलेली आहे. तिसरे होते कॉ. मार्तचिक. हे स्लोव्हेनियन लोक राज्याचे उपाध्यक्ष. हेहि पूर्वी कामगारच होते. मी या तिघांपुढें आजच्या हिंदुस्थानचें स्थूल चित्र थोडक्यांत रेखाटून दाखविलें. त्यांनीं मला आपल्या देशांतला राष्ट्रगटांचा प्रश्न सविस्तर समजावून सांगितला. कम्युनिस्ट पक्षानें प्रत्येक राष्ट्रगटाला समान हक्क देऊन देशांतील साऱ्या जनतेची एकी करण्यांत कसें यश मिळविलें याचा त्यांनीं उलगडा करून सांगितला.

“क्रोएशियन्स व स्लोव्हेनियन्स यांच्यातील मतभेद, बोन्सियन्स व त्यांचे शेजारी यांच्यातील मतभेद—हे सारे बखेडे कायम कसे राहतील हीच काळजी सर्बियन भांडवलदारांना लागलेली असे. कारण या फाटाफुटीच्या साधनानें त्यांना आपलें वर्चस्व टिकवितां येत होतें. पण आमच्या पक्षानें या सर्व राष्ट्रगटांना समान हक्क जाहीर केले. आम्ही जर्मनांशीं लहून आमचें स्वातंत्र्य मिळविलें आहे. आम्ही आमचे उद्योगधंदे राष्ट्रा-

च्या मालकीचे केले असून कामगारांनीं सारे कारखाने स्वतःच्या ताब्यांत घेवून स्वतःच चालू केलेले आहेत. आम्ही जमीनदारांच्या व जर्मनांना मदत करणाऱ्या देशद्रोह्यांच्या जमिनी जप्त केल्या. आमच्या देशांतलें धर्मपीठ म्हणजे सर्वांत मोठी जमीनदारी होती. आम्ही ती जमीन जप्त करून सारीच्या सारी गरीब शेतकऱ्यांना वांटून दिली. आमच्या देशांतले बहुतेक जमीनदार हे अँग्लो-अमेरिकन भांडवलदार असत. त्यांच्या जमिनी आणि कारखानेहि आम्ही जप्त केले आहेत. आमच्या जनतेनें आणि संयुक्त राष्ट्रीय आघाडीनें या साऱ्या उपाययोजनांना एकजुटीनें पाठिंबा दिला आहे. ”

ही सगळी माहिती अत्यंत उद्बोधक होती. मुलाखत आटोपल्यानंतर मला दुसऱ्या एका दिवाणखान्यांत नेण्यांत आलें. ही जागा सुमारे १०० फूट लांब व ५० फूट रुंद असावी. इथें सभोवतालीं मार्क्स, एन्गल्स, लेनिन, स्तालिन, टिटो व कार्देली यांचे पंचरसी धातूचे पुतळे ठेवलेले होते. कमिटीच्या सभांची ही जागा आहे असें मला सांगण्यांत आलें. येथें प्रचंड राष्ट्रीय निशाणें व नामांकित स्लोव्हेनियन चित्रकारांनीं काढलेलीं उत्तमोत्तम चित्रें लावलेलीं होती.

” * * *

या मुलाखतीनंतर मला एक ‘ ऑपेरा ’ (संगीत नाटक) पहावयास नेण्यांत आलें. या ऑपेराचें नांव होतें ‘ मादाम बटरफ्लाय ’ [श्रीमती फुलपांखरूं]. एक अमेरिकन आरमारी अधिकारी एक जपानी तरुणीशीं लग्न करतो आणि मागाहून तिला टाकून देतो असा या नाटकाचा विषय होता. नाटककारानें अमेरिकनविरोधी भावना जागृत करण्याच्या दृष्टीनें नाटकाची रचना मोठी खुबीदार रीतीनें केलेली होती. जपानी देखावे अत्यंत सुंदर व हुबेहुब होते. अभिनय उत्कृष्ट होता. संगीत कर्णमधुर होतें. नाटकांतलें पौर्वात्य वातावरण छानच होतें. मला आवडलें हें नाटक.

* * *

कामगारांच्या मालकीची गिरण

शुक्रवार, ता. ६ डिसेंबर १९४६

सकाळीं ९ वाजतां आम्ही लूव्लियाना सोडून कारखाने पाहावयास निघालों. वाटेंत अनेक ठिकाणीं रस्ते व पूल बांधण्याचें काम चाललेलें होतें. एका ठिकाणीं रस्ते-बांधणीच्या व पूल-दुरुस्तीच्या कामावर जर्मन कैदी होते. “उच्चवर्णीयत्वा” च्या त्यांच्या साऱ्या कल्पना इथें चिखलानें व सिमेंटनें बरबटलेल्या दिसल्या. ते कोंकरासारखे गरीब दिसत होते. आणि कांहींएक कुरकुर न करतां खालीं माना घालून काम करीत होते. एक हत्यारबंद युगोस्लाव सैनिक या कैद्यांवर देखरेख करीत होता.

आम्ही युगो ब्रुनो येथील एका कापडाच्या गिरणींत येऊन पोचलों. गिरणीचा डायरेक्टर व कामगारांची कमिटी गिरणीच्या दाराशीं आमच्या स्वागतार्थ वाट पाहात उभी होती. कारखान्यांतल्या दोघी स्त्रीकामगारांनीं माझें स्वागत केलें. या दोघी या कारखान्यांतल्या ‘उदारनिक’ (सर्वांत जास्त काम करणाऱ्या) होत्या. त्यांनीं मला पुष्पगुच्छ दिला व स्वतः तयार केलेले लाल स्कार्फ भेट म्हणून दिले. प्रत्येक स्कार्फवर युगोस्लाव भाषेंत ‘दस्ते नाम् मोर्ये’ [आमचा समुद्र (म्हणजेच त्रिएस्त) आम्हांला द्या] अशी घोषणा होती. त्रिएस्त व त्याच्या भोंवतालचा प्रदेश ‘ज्यूलियन मार्च’ या नांवानें ओळखला जातो. इथले बहुसंख्य लोक स्लोव्हेनियन आहेत. त्यांनीं मार्शल टिटोच्या नेतृत्वाखालीं गनिमी लढ्यांमध्ये फार मोठा पराक्रम केलेला आहे. त्यांची एकच मागणी आहे. त्यांना आपला प्रदेश युगोस्लावियांत सामील व्हावयाला पाहिजे आहे. त्रिएस्त हें त्यांचें बंदर आहे. आणि युगोस्लावियाला बाहेरच्या जगाशीं संबंध जोडण्यासाठीं हें बंदर हवें आहे. ही मागणी सर्वस्वी न्याय्य अशीच दिसते. स्लोव्हेनियन जनतेला जर आपल्या युगोस्लाव बांधवांशीं मिळून मिसळून वागावेंसें वाटतें, युगोस्लावियाचा एक भाग व्हावेंसें वाटतें, तर तें अन्याय्य कसें म्हणतां येईल ? पण अँग्लो-अमेरिकन साम्राज्यवाद्यांना हें कांहीं योग्य वाटत नाही. ही मागणी हाणून पाडण्यासाठीं त्यांनीं नाना-प्रकारचे कट रचण्याचा धूमधडाका चालविलेला आहे. पण ‘ज्यूलियन मार्च’ मधील जनतेनें मात्र आपली मागणी मिळविण्याचा पक्का निर्धारच केलेला आहे. आणि तिच्या आड येण्याची कुणाचीच छाती नाही. ही जनता लवकरच युगोस्लावियांत सामील होणार, युगोस्लावियाला त्रिएस्त बंदर लवकरच मिळणार ! माझ्या

पुढच्या मुक्कामांत पोस्तोइना येथील परिषदेला अभिवादन करतानां मी या मागणीला संपूर्ण पाठिंबा दिला.

युगो ब्रुनोची गिरणी आम्हांला दाखविण्यांत आली. उद्योगमंत्री कॉ. लेत्कोशेक हे स्वतः आम्हांला गिरणी दाखवीत आमच्याबरोबर हिंडले. ही गिरणी अगदीं अद्ययावत् दिसली. तिच्यांतली यंत्रसामुग्री सर्वस्वीं आधुनिक धर्तीची होती. तिच्या रंगखात्यांत व प्रिंटिंग खात्यांत अगदी नव्या धर्तीचीं यंत्रें बसविलेलीं होतीं. सारी गिरण कामगारच चालवितात आणि उत्पादन कितीतरी वाढलें आहे. एक कामगार छी २१ साचे चालवीत होती. आणि या कामाचा आपल्यावर ताण मुळींच पडत नाही असें तिनें मला खात्रीपूर्वक सांगितलें. इथल्या कामगारांचे पगार तिपटीनें वाढले आहेत. गिरणी कोणत्याहि रीतीनें नुकसानींत चाललेली नाही असें डायरेक्टरनें मला आश्वासन दिलें. इथें तयार होत असलेल्या कापडाचीं कांहीं डिझाइन्स फारच सुंदर होतीं.

गिरणी पाहून झाल्यावर आम्हाला एका ठिकाणीं एका प्रचंड कारखान्याचें सिमिटाचें बांधकाम चालू होतें तें पाहाण्यासाठीं नेण्यांत आलें. सहा महिन्यांत येथें नवी गिरणी चालू होणार आहे. या गिरणींत युगोस्लाव जनतेच्या बहुतेक गरजा भागविण्याइतकें कापडाचें उत्पादन होणार असें उद्योगमंत्र्यांनीं आम्हांला सांगितलें. स्लोव्हेनियन लोकराज्यानें आंखलेला स्वदेशाच्या औद्योगिकीकरणाचा कार्यक्रम तंतोतंत पुरा करण्यांत येईल याबद्दल उद्योगमंत्र्यांनीं जबरदस्त आत्मविश्वास प्रकट केला. ते स्वतः एका काळीं कामगारच असल्यामुळें त्यांना कामगारवर्गाच्या सामर्थ्याची पूर्ण जाणीव साहजिकच होती.

*

*

*

राजवाड्यांतील शिशुविहार

आतां आमची मोटार स्लोव्हेनियाच्या डोंगराळ प्रदेशांतून वळणें घेत घेत चाललेली होती. दोल्माती पर्वताच्या या बर्फाच्छादित रांगा अत्यंत मनोहर दिसतात. याच पर्वतराजींनी युगोस्लाव गनिमांना आपल्या कुशींत घेऊन फॅसिस्ट लांडग्यांपासून त्यांचें संरक्षण केलें होतें. इथल्या शिवारावर हिमाचा पातळ थर सांचलेला आहे. जिकडे पाहावें तिकडे दुधासारखें पांढरें शुभ्र हिम दिसत होतें. खरोखरीच किती निसर्गसुन्दर आहे हा स्लोव्हेनिया देश ! आम्ही आतां ब्लेड सरोवराकडे चाललों आहोंत. एका काळीं हें सरोवर म्हणजे इथल्या व साऱ्या दुनियेंतल्या भांडवलदारांचें विलासाचें स्थळ होतें. आज इथल्या

निसर्गसौन्दर्याचा आनंद हक्कानें लुटण्याची संधि कामगारांना मिळालेली आहे. इथें एक हॉटेल आहे. त्याचा सज्जा थेट सरोवराच्या कांठाशीं येतो. या सज्जांतून सरोवर व दोल्माती पर्वत यांचें संकलित दृश्य अत्यंत मनोहर दिसतें. कॉ. लेत्कोशेक यांनीं आम्हांला इथल्या हॉटेलांत थाटाचा खाना दिला. हॉटेलासमोरच युगोस्लावियाच्या माजी राजाचा वाडा आहे. आज हा वाडा स्लोव्हेनियाच्या लोकराज्यानें कामगारांच्या मुलांसाठीं शिशुविहार म्हणून उपयोगांत आणला आहे.

*

*

*

इथून आमची मोटार गोझद मार्तुलाक येथील कामगारांच्या आरोग्यभुवनाकडे रवाना झाली. डोंगरांच्या ऐन मध्यभागीं हें स्थान आहे. युगोस्लावियाच्या कारखान्यांमध्ये सर्वांत जास्त काम करणाऱ्या कामगारांना (उदारनिकांना) रजेच्या दिवसांत विश्रांति घेण्यासाठीं खास आरोग्यभुवन म्हणून ही जागा तयार करण्यांत आली. साऱ्या देशांतून इथें विश्रांतीसाठीं आलेल्या उदारनिकांच्या सहवासांत आम्ही इथें रात्रीचा मुक्काम करीत आहोंत. आमची मोटार चार तास दौड करून रात्रीच्या भोजनाच्या वेळेवर इथें येऊन पोचली. भोजनशाळेंत सारे कामगार जेवावयास बसलेले होते. इथलें अन्न साधें पण चविष्ट होतें. इथें राहावयास आलेल्या मंडळींत युगोस्लावियाच्या सहाहि लोकराज्यांतले स्त्रीपुरुष कामगार होते. बोस्निया, स्लोव्हेनिया, क्रोएशिया, सर्बिया इत्यादि साऱ्या राष्ट्रगटांचा हा एक मेळावाच होता म्हणानात. किती उत्साही, सुखी व निश्चयी दिसलीं हीं माणसें ! याच वीरांनीं प्रचंड गनिमी लढा करून जर्मनांच्या व देशद्रोह्यांच्या तावडींतून आपला देश सोडविला. आतां यांनीं आपली जबरदस्त राष्ट्रीय एकजूट करून आपला राज्यकारभार आपल्या जनतेच्या हिताच्या दृष्टीनें चालविलेला आहे.

या गनिमी वीरांच्या सहवासांत आम्ही ही रात्र मोठी मजेंत घालविष्टी. त्यांचीं कितीतरी गाणीं आम्ही ऐकलीं. त्यांच्या कितीतरी कुणबाऊ नृत्यांमध्ये आम्ही भाग घेतला. शेवटीं मी हिंदुस्थानच्या परिस्थितीची माहिती देणारें भाषण केलें. त्यांनीं अत्यंत लक्षपूर्वक भाषण ऐकलें.

रात्री आम्ही गप्पा मारीत बसलों होतो. काँग्रेस, मुस्लिम लीग, कामगार-चळवळ, वाडमय व सर्वांत मुख्य म्हणजे हिंदी कम्युनिस्ट पक्ष इत्यादि अनेक विषयांबाबत त्यांनीं मला प्रश्न विचारले. या खेळीमेळीच्या बैठकींत मला बोस्नियांतले तीन मुसलमान दिसले. युगोस्लावियांतील इतर राष्ट्रगटांहून त्यांच्यांत

वेगळेपणा असा कांहींच दिसत नव्हता. त्यांच्याविषयी मला विशेष कुतूहल वाटू लागलें. पूर्वी इतर राष्ट्रगटांशीं त्यांचे झगडे होत असत त्यांवर मी त्यांना प्रश्न विचारले. त्यांनीं दिलेलीं उत्तरें मर्मिक होतीं. त्यांनीं सांगितलें :

“ सर्वियन भांडवलदार आमचे आपसांत तंटे लावून आमच्यावर वर्चस्व गाजविण्याचा डाव साधत असत. आमच्या कम्युनिस्ट पक्षानें युगोस्लावियांतील सर्व राष्ट्रगटांच्या समानतेची घोषणा केली. आम्ही आमच्या जनतेची एकजूट केली, निकरानें लढलों आणि आमचा देश स्वतंत्र केला. आम्ही केलेल्या झगड्यांचें फळ आतां आम्ही उपभोगत आहोंत. कसें तें तुम्हांला इथें प्रत्यक्षच पाहायला मिळत आहे.”

या कामगारांनीं हें उत्तर अत्यंत गंभीरपणें दिलें. आमच्या हिंदी जनतेनें याचा विचार तितक्याच गंभीरपणें केला पाहिजे.

तेवढ्यांत तिथें जमलेल्या मंडळींतली एक कामगार स्त्री मला भेटावयास आली. तिचें नांव आहे आना नाज्झेत. ती टिटोवा गांवची राहणारी. रासायनिक द्रव्यांच्या कारखान्यांत ती काम करते. तिनें मला आपली हकीकत सांगितली :

“ आम्ही गनिमी दलांत होतो. आमचं ठाणं जंगलांत होतं. आम्हांला फार हाल काढावे लागले. माझे पति या स्वातंत्र्यलढ्यांत कामास आले. माझ्या लहान मुलाला एका शेजाऱ्यानं संभाळला. आतां तो बारा वर्षांचा झाला आहे. माझ्यावर कितीहि संकटं आलीं तरी मी कधींहि डगमगल्यें नाहीं. गनिमी चळवळ मी कधींहि सोडली नाहीं. आम्ही अखेरपर्यंत लढत राहिलों.”

असल्या पराक्रमी जनतेवर गुलामगिरी लादण्याची कोणाचीच छाती होणार नाहीं.

या कामगारांच्या भेटी घेण्याची संधि मला मोठी अपूर्व वाटली. युगोस्लाव जनतेचे उत्तमोत्तम नागरिक मला या आरोग्यभुवनांत एकत्र भेटले. या आरोग्य-भुवनाची व्यवस्था ट्रेड युनियन संघटनेकडे आहे. सर्वांत जास्त काम करणाऱ्या या कामगारांना (उदारिकांना) त्या त्या धंद्यांतल्या युनियन्सनीं त्यांच्या हक्काच्या विश्रांतीसाठीं इथें पाठविलेलें आहे.

शनिवारी सकाळीं आम्ही या मंडळीचा निरोप घेतला. त्या प्रसंगी त्यांनीं प्रदर्शित केलेला बंधुभाव अपूर्व होता.

*

*

*

तिप्पट पगार आणि एक वेळचें मोफत भोजन

इथून आम्हीं चार तास मोटारीनें दौड करून येसेनित्से येथील लोखंडाचा कारखाना गांठला. आम्ही आदल्या संध्याकाळीं येऊं या हिशेवानें डायरेक्टर आमची वाट बघत होता. आम्ही आलों नाहीं हे पाहून डायरेक्टर व फॅक्टरी कमिटी या दोघांचीहि निराशा झाली. त्यांना वाटलें आम्ही आतां येणारच नाहीं. आम्ही आलों असा निरोप त्याला कळतांच तो आमचें स्वागत करण्यासाठीं धांवतच कारखान्याच्या दाराशीं आला. त्यानें नेहमीं प्रमाणें “ झद्रावो ” म्हणून आमचें मनापासून स्वागत केलें, आमच्याशीं हस्तांदोलन केलें आणि आम्हांला कारखाना पाहण्यासाठीं आंत नेण्यांत आलें.

मला जरा थकवा वाटत होता. आम्ही ज्या रस्त्यानें आलों तो अवघड-पैकीं होता. रस्त्यावर सांचलेले बर्फाचे ढीगच्या ढीग वाजूला करण्यासाठीं आम्हांला जागोजाग आमच्या मोटारी थांबवाव्या लागल्या. बाहेर गारठा भयंकर पडलेला होता. पण कारखान्याच्या आंत शिरतांक्षणीं मला हुशारी वाटूं लागली. आंत लोखंडाच्या मोडीचा एक प्रचंड ढीग आम्ही पाहिला. ही सारी मोड युगोस्लाव युवकांनीं जमवून इथें पाठविली असें आम्हांस सांगण्यांत आलें. अनेक मोठमोठ्या ट्रॉल्या भरभरून ही मोड सरळ भट्टीकडे चालली होती. कांहीं मिनिटांनीं आम्ही ही भट्टी पाहावयास गेलों. लोखंडाचा लाल रस ज्वालामुखी-तल्या लाव्हासारखा सळसळून बाहेर वाहात होता. दहा मिनिटांतच सारा रस निरनिराळ्या मुशींत ओतून झाला आणि भट्टीचें दार बंद करण्यांत आलें. थोड्या वेळानें आम्ही अशीच एक पोलादाची भट्टी पाहिली. या भट्ट्याचें एकंदर दृश्य उग्र उदात्त असें दिसत होतें. त्याचा मला विसर पडणेंच शक्य नाहीं.

याच्या पुढच्या विभागांत पोलादाची तार काढण्याचें काम चालू असलेलें आम्ही पाहिलें. तारेचीं निरनिराळ्या आकारांचीं बंडलें रचून ठेवण्यांत येत होती. इथल्या कामगारांशीं जांम्ही गप्पा मारल्या. एकानें सांगितलें :

“ आम्हांला हल्ली कारखान्यांत जितकें स्वातंत्र्य मिळतं तितकें आम्हांला पूर्वीं कधींहि उपभोगायला मिळालं नव्हतं. ”

हा कामगार या कारखान्यांत गेलीं तीस वर्षे काम करीत आहे. आणखी एकानें सांगितलें :

“मी अनेक देशांत कामें केलेलीं आहेत. युगोस्लावियांतले कारखाने राष्ट्राच्या मालकीचे होणार व कामगारच ते चालविणार असं पाहिल्यावर मला स्वदेशी परत येण्याची ओढ लागली.”

देशांतले सारे उद्योगधंदे सुरळीत चालू करावयाचे, त्यांची पुनर्घटना करावयाची, देशाची एकंदर उत्पादनशक्ति वाढवावयाची—हीं कामें जबरदस्त जोखमीचीं आहेत. या नव्या परिस्थितींत झटून काम करण्यांतच कामगारांना एक विशिष्ट प्रकारचा आनंद वाटत आहे. त्यांच्या ठिकाणीं जबाबदारीची एक नवी जाणीव जागृत झालेली आहे. तिचा ठसा त्यांच्या चेहऱ्यावर उमटलेला कुणालाहि स्पष्टपणें दिसून येतो.

या साऱ्या कामगारांनीं आपण आपला देश स्वतंत्र केल्यापासून आतां-पर्यंत आपले पगार तिपटीनें वाढले अशी माहिती दिली. या शिवाय त्यांना कारखान्यांत एक वेळचें जेवण फुकट मिळतें. पूर्वीं ही सोय त्यांना कधींहि मिळालेली नव्हती.

या कामगारांनीं आपला उत्पादनाचा 'कोटा' ठरलेल्या मुदतीच्या दोन महिने आगोदरच गेल्या नोव्हेंबरांत पुरा केला आहे अशी माहिती डायरेक्टरनें मला सांगितली.

*

*

*

पोस्तोइनाची गुहा : दुनियेंतील एक अजब चीज

लोखंडाचा कारखाना पाहून झाल्यावर आम्हीं लूब्लियानाला परत आलों, भोजन उरकलें आणि लगेच मोटारीनें पोस्तोइनाची गुहा पाहण्यासाठीं रवाना झालों. तिसरे प्रहरीं साडेतीनच्या सुमारास लूब्लियानाहून आम्हीं निघालों ते संध्याकाळीं साडेसाताला जेवणाच्या वेळेस पोस्तोइनाच्या गुहेजवळ पोचलों. इथले कॉमरेड्स आमची वाटच पाहात होते. गुहेच्या वरच्या अंगाला एक उपाहारगृह आहे तेथें आम्हांला प्रथम नेण्यांत आलें.

स्वागत वगैरेचा नेहमींचा कार्यक्रम आटोपल्यानंतर लगेच आम्ही गुहा पाहण्यास निघालों. उपाहारगृहाच्या खालीच ही गुहा असेल याची मला अगोदर मुळींच कल्पना आली नाहीं. गुहेला लागूनच एक सभागृह आहे. मार्शल टिटो नुकतेच इथल्या गुहेला भेट देऊन गेले होते आणि त्या वेळीं केलेली सजावट सभागृहांत अजूनहि जागोजाग दिसत होती.

उपाहारगृहापासून दोन मिनिटांच्या अंतरावरच गुहेचें प्रवेशद्वार आहे. आमच्यासाठीं तेथें ट्रॉली तयार ठेवलेली होती. गुहेच्या कांहीं भागांतून

ट्रॉलीचा रस्ता आहे. तो ऑस्ट्रियन सरकारने फार पूर्वीच बांधलेला आहे. ही गुहा म्हणजे दुनियेंतली एक अजब चीज आहे. ती मनुष्यनिर्मित नाही हें तिचें एक महत्वाचें वैशिष्ट्य आहे. ती निसर्गाची मानवाला देणगी आहे. तिच्यांतले दगड विविधरंगी आहेत. त्यांच्यावर विजेच्या दिव्याचा प्रकाश पडला की या दगडांचे नैसर्गिक रंग अधिकच खुलून दिसू लागतात. या दगडांचे आकारहि निरनिराळ्या प्राण्यांच्या व माणसांच्या आकृतीशी जुळणारे दिसतात. आम्ही त्यांत एक पोपटाच्या आकाराचा दगड पाहिला. एक दगड माकडाच्या आकाराचा होता. इतर कित्येक प्राण्यांच्या आकाराचेहि अनेक दगड आम्ही पाहिले.

गुहेच्या आंतल्या भागांत अनेक वर्तुळाकार सभागृहे आहेत. इथल्या दगडांचा रंग व जागेचा उपयोग या दोहोंना अनुलक्षून सभागृहांना लाल हॉल, शुभ्र हॉल, संगीत हॉल, नृत्य हॉल, अशीं निरनिराळीं नांवे दिलेलीं आहेत. एका जागेला 'मॅकारोनी हॉल' (शेवयांचा हॉल) असें नांव दिलेलें आढळलें ! कारण तिथल्या दगडाचा आकार मॅकारोनीसारखा होता. आणखी एका जागेला "केळी गल्ली" असें नांव होतें ! कारण तिथल्या दगडांचा आकार हुबेहुब केळ्यासारखा होता आणि ते केळ्यांच्या लोंगरांसारखे लोंबत होते. इथें आम्हांला माणसाच्या रंगाचे विचित्र मासे दाखविण्यांत आले. या माशांचा आकारहि विलक्षणच होता.

या गुहेचे निरनिराळे भाग एकमेकांना जोडण्यासाठीं टुमदार पूल बांधलेले आहेत. हे पूल १९१४-१८ सालच्या पहिल्या महायुद्धांत कैद झालेल्या रशियन सैनिकांनीं बांधले.

या गुहेचीं एकंदर लांबी सुमारे ७ मैल आहे. तिच्या थोड्याशा भागांतच ट्रॉलींतून जातां येते. बाकीचा भाग पायींच पाहावा लागतो. या गुहेतल्या अरुंद वांकड्यातिकड्या वाटा तुडवीत आम्ही आंत तीन तास हिंडलों.

जर्मनांनीं युगोस्लाविया सर केल्यानंतर या गुहेत बॅझाइनचा सांठा ठेवलेला होता. ही बातमी युगोस्लाव गनिमांना लागतांच त्यांनीं या सांठ्यावर छापा घालून तो जाळून फस्त करण्याचा निर्णय घेतला. तिघां शूर गनिमी सैनिकांकडे ही कामगिरी आली. गुहेवर जागता पाहरा ठेवलेला होता. कुणालाहि आंत जाण्याची सक्त मनाई होती. या तीन शूर तरुणांनीं एक भुयार खोदून त्यांतून गुहेत शिरकाव करून घेतला, बॅझाइनच्या सांठ्याला आग लावली आणि तिघेहि गुहेतच दडी मारून बसले.

जर्मनांनीं त्यांचा पत्ता लावण्याची शिकस्त केली पण ते कांहीं सांपडले नाहींत. चार दिवसांनीं हे तिघे वीर सहीसलामत गुहेंतून निसटून गेले.

‘ जुना जमाना संपला : नवा जमाना सुरू ’

आम्ही गुहा पाहून झाल्यावर बाहेर आलों तेव्हां गुहेच्या डायरेक्टरनें माझ्या पुढ्यांत तीन चोपड्या आणून ठेवल्या. गुहेला भेट देण्यासाठीं आलेल्या प्रतिष्ठित व्यक्तींनीं केलेल्या सद्यांचे हे संग्रह होते. यांतल्या एका मोठ्या चोपडींत मोठमोठे राजे, महाराजे, राण्या यांच्या सद्या होत्या व तींत शेवटची सही होती मुसोलिनीची. यावर डायरेक्टरनें ‘ इथें चोपडी संपली अन् तिच्याबरोबर जुना जमानाहि संपला ! ’ असे अर्थपूर्ण उद्गार काढले. मग त्यानें दुसरी मोठी चोपडी उघडली. तींत पहिली सही होती मार्शल टिटोची. तिला अनुलक्षून तो म्हणाला : ‘ इथं नवा जमाना सुरू झाला ! ’ याच चोपडींत त्यानें मला सही करण्यास पाचारण केलें. आजच्या जगांत नवा जमाना सुरू करणाऱ्या मार्शल टिटोच्या जोडीला आपली सही करण्याचा बहुमान कोण वरें नाकारील ? मी मोठ्या अभिमानानें त्या चोपडींत सही केली.

*

*

*

‘ तुमचा लढा तो आमचा लढा-आमचा लढा तो तुमचा लढा ’

रात्रभर पोस्तोइनाच्या गुहेजवळील हॉटेलांत मुक्काम केल्यावर सकाळीं उठून आम्ही आड्रियाटिक समुद्रावरील ‘ ओपातिया ’ नामक एका आरोग्यभुवनाला भेट देण्यासाठीं निघणार होतो. हा ६० मैलांचा रस्ता होता. पण तिकडे जाण्याच्या अगोदर मला “ ज्युलियन मार्च ” (त्रिएस्त बंदराच्या भोंवतालचा प्रदेश) विभागांतील ट्रेड युनियन परिषदेला अभिवादन करण्यासाठीं निमंत्रण आलें. ही दोनशें प्रतिनिधींची परिषद होती. राजकीय व ट्रेड युनियनसंबंधींच्या प्रश्नांचा ऊहापोह तींत व्हावयाचा होता.

रविवार ता. ८ डिसेंबर. सकाळीं ९ वाजतां मी परिषदेच्या प्रवेशद्वाराशीं हजर झालों. ट्रेड युनियन्सच्या पुढाऱ्यांनीं माझें स्वागत करून मला सभागृहांत नेलें. साऱ्या प्रतिनिधींनीं उभे राहून मजविषयीं बंधुभाव दर्शविला. अर्थात् हा बहुमान व्यक्तिशः माझा नसून हिंदी जनतेचा, हिंदी कामगारवर्गाचा होता. अध्यक्षांनीं आपल्या आवेशपूर्ण भाषणांत हिंदी जनतेनें ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध चालविलेल्या लढ्याचा गौरव केला आणि मला परिषदेला अभिवादन करण्यास

पोस्तोइना गुहेतील 'शेवया हॉल' (पान १९)

स्लामी पर्वतावरील कामगारांचे आरोग्यभुवन (पान ३०)

ब्लेड सरोवराच्या कांठावर काँ. लेकोशेक यांजसमवेत काँ. मिरजकर,
रमेश संघवी, किट्टी बूम्ला. (पान १४)

युवक रेलवेवरून जाणारे पहिले सुशोभित इंजीन

पाचारण केलें. मी व्यासपीठावर जाऊन उभा राहतांच सारे प्रतिनिधी पुन्हें उभे राहिले आणि हिंदी जनतेच्या स्वातंत्र्यलढ्याला पाठिंबा देणाऱ्या बंधुभावाच्या घोषणा करून त्यांनीं सारा हॉल दणाणून सोडला. या घोषणा व टाळ्यांचा कडकडाट कितीतरी वेळ चालू राहिला. मी थोडक्यांत अभिवादानाचें भाषण केलें आणि शेवटीं 'कॉमरेड स्तालिन झिंदाबाद !' 'मार्शल टिटो झिंदाबाद !' 'युगोस्लाव व हिंदी जनतेची एकजूट झिंदाबाद !' अशी घोषणा करतांच पुन्हां साऱ्या प्रतिनिधींनीं टाळ्यांच्या कडकडाट केला आणि सर्वांनीं उभे राहून 'हिंदी कम्युनिस्ट पार्टी झिंदाबाद !' अशी घोषणा स्लोव्हेनीज भाषेंत कितीतरी वेळ चालू ठेवली.

त्रिएस्त शहरातर्फेचा एक प्रतिनिधी या परिषदेला अभिवादन करण्यासाठीं हजर होता. त्यानें आपल्या भाषणांत माझ्या भाषणाचा निर्देश केला आणि सांगितलें :

“ज्युलियन मार्चमधील जनतेचा लढा आणि हिंदी जनतेचा लढा हे दोन्ही लढे एक व अविभाज्य आहेत—दोन्ही लढे साम्राज्यशाहीच्या विरुद्ध आहेत, दोन्ही लढे लोकशाहीसाठीं व फॅसिझमच्या साऱ्या अंशेषांचें जगांतून उच्चाटन करण्यासाठीं आहेत.”

आम्ही परिषदेचा निरोप घेतेवेळीं पुन्हां घोषणांचा पुनरुच्चार करून प्रतिनिधींनीं आमच्याविषयींचा बंधुभाव प्रदर्शित केला.

*

*

*

‘जनतेच्या क्रांतीचें उधान आलें’

यानंतर तीन तास मोटारीचा प्रवास करून आम्ही आड्रियाटिक समुद्रावरील “ओपातिया” या आरोग्यभुवनांत पोचलों. इथले स्थानिक कॉमरेड्स आमची वाटच पाहत होते. इथें स्थानिक ऑम्लदीनांची (युवक संघटनांची) एक परिषद चालू होती. सुमारे पांचशें तरुण-तरुणींनीं एका मोठ्या सभागृहांत आमचें स्वागत केलें. या स्वागताच्या वेळचा या युवकांचा उत्साह शब्दांनीं वर्णन करणें केवळ अशक्य आहे.

या मुलांमुलींच्या अंगीं कुठून आला हा येवढा उत्साह ?

हा उत्साह जनतेच्या क्रांतीनें त्यांच्या ठिकाणीं जागृत केला. ऑम्लदीनांनीं या क्रांतींत प्रामुख्यानें भाग घेतला. जर्मनांशीं गनिमी लढे करण्यांत त्यांनीं

दाखविल्लें धैर्य, स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांनीं केलेला त्याग, या गोष्टींना १९१७ च्या रशियन राज्यक्रांतीनंतर दुसरी तोडच नाही. हिंदी युवकांची प्रतिनिधी या नात्यानें किट्टी बूम्ला हिनें या प्रतिनिधींना अभिवादन केलें. तिच्या भाषणानंतर पुन्हां जयजयकार, पुन्हां घोषणा, पुन्हां गाणीं असा उत्साहाचा एकच कळोळ उसळला. उत्साहाचें हें अपूर्व निदर्शन चालू असतांनाच आम्ही सभागृहांतून बाहेर पडलों.

आमचा मुक्काम एका इटालियन हॉटेलांत होता. आतां हें हॉटेल युगोस्लाव सरकारच्या मालकीचें झालें आहे. या देशांतील सान्याच गोष्टी आतां सरकारी नियंत्रणाखालीं आहेत. युद्धापूर्वीं ही जागा व हें हॉटेल म्हणजे इटालियन भांडवलदारांचें राखीव कुरण होतें. आज या ठिकाणीं युगोस्लाव कामगार व मध्यमवर्गीय लोक हक्कानें येऊन इथल्या सुखसोईचा उपभोग घेत आहेत. पूर्वीं जीं सुखसाधनें केवळ इटालियन व युगोस्लाव भांडवलदारांनाच उपलब्ध होतीं त्यांचा उपभोग आतां सारी जनता घेत आहे. जनतेच्या सरकारनें हें परिवर्तन घडवून आणलें आहे.

इथें अनेक ट्रेड युनियन्सचे कार्यकर्ते, कम्युनिस्ट पक्षाचे पुढारी व ऑम्लदीनांचे प्रमुख आमच्या मेटीला आले. आम्हांला अभिवादन करण्यासाठीं आलेल्या या मंडळीमध्ये स्वातंत्र्यलढ्यांत भाग घेतलेले अनेक गनिमी सैनिकहि होते. यांच्यापैकींच एका शिक्षिणीनें मला आपली हकीकत सांगितली. मध्यम वयाची बाई आहे ही. हिचा मुलगा कम्युनिस्ट आहे. तो गनिमी युद्धांत कामगिरीवर होता. या बाईनें सांगितलें :

“जर्मन व इटालियन लांडगे गनिमी सैनिकांचा कसा कसून शोध करीत आहेत हें मला रोजच्या रोज दिसत होतें. माझा मुलगा आपल्या सहकाऱ्यांबरोबर जंगलांत पळून गेलेला होता. मुलानें स्वतःचा जीव धोक्यांत घालून देशकार्य चालविल्लें असतांना मला स्वस्थ कसं वसवणार ? माझाहि देशाभिमान जागृत झाला. तशी मी मूळची श्रीमंत घराण्यांतली आहे. माझ्या नवऱ्यानें झाप्रेव शहरीं एक कापडाची गिरण चालू केली होती. ज्युलियन मार्च विभागांत माझ्या नवऱ्याच्या मालकीच्या अफाट जमिनी होत्या. मी माझें अगोदरचं आयुष्य ऐषआरामांत घालविल्लें होतें. गनिमी दलांत सामील झाल्यानंतर सुरवातीला त्या खडतर जीवनाचा मला फार त्रास झाला. पण मग मी त्या जीवनाची संवय लावून घेतली अन् इतरांच्या बरोबरीनं शत्रूशीं लढल्यें. जंगलांत दबा धरून राहिलेल्या

एका गनिमी तुकडीला स्वयंपाक करून घालायचं काम माझ्याकडे होतं. शत्रूचा हल्ला चुकवायसाठीं आम्हांला जंगलांत एकसारखी धांवाधांव करावी लागे. अंगावर धड कपडे नसायचे, बर्फातून पायपीट करावी लागायची. या साऱ्या संकटांना आम्ही धैर्यानं तोंड दिलं. आणि अखेरीस आम्ही विजय मिळविला. देश स्वतंत्र केल्यानंतर आमच्या सरकारनें सारे कारखाने राष्ट्राच्या मालकीचे केले. स्वातंत्र्याचा लढा चालू असतांना माझा देशद्रोही नवरा पहिल्यापासून शेवटपर्यंत फॅसिस्टांना मदत करत होता. त्याला या पापापासून परावृत्त करायसाठीं मी जंग जंग पछाडलं. पण माझी सारी खटपट व्यर्थ गेली. शेवटीं मी नवऱ्याशीं काडीमोड करायचं ठरवलं. त्यानं जेवढा पैसा गोळा करतां येईल तेवढा बरोबर घेऊन ऑस्ट्रियांत पोवारा केला. आतां मी शाळेंत शिक्षकिणीचं काम करत्यें. माझा मुलगा झग्रेबच्या विद्यार्थ्यांचा पुढारी आहे. आमच्या पूर्वीच्या जीवनापेक्षां हेंच जीवन आम्हांला जास्त आवडतं. माझ्या नवऱ्याचं मला नांवसुद्धां ध्यावंसं वाटत नाहीं. मेला जर्मनांचा गुलाम झाला ! ”

ज्या जनतेंत असे ध्येयवादी व स्वातंत्र्यप्रेमी स्त्रीपुरुष आहेत ती जनता अमर आहे यांत शंकाच नाहीं.

*

*

*

मी एकंदर पांच दिवस स्लोव्हेनियाच्या दौऱ्यावर होतो. मी तिथल्या लोकांना भेटलो, त्यांचे कारखाने पाहिले, त्यांच्या संस्था पाहिल्या. अनेक कामगार, कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यकर्ते, प्रांतिक सरकारचे मंत्री व अधिकारी यांच्या मी भेटी घेतल्या. या अवधींत या प्रांताच्या निसर्गसौन्दर्याचें मी मनसुराद दर्शन घेतलें. उद्यां मी क्रोएशियाच्या दौऱ्यावर निघणार. तिथल्या लोकांच्या भेटीगांठी घेणार. त्यांच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या अनुभवापासून नवे धडे शिकणार.

‘त्रिएस्त ये नाश’

आज सकाळीं आम्ही आमच्या हॉटेलांतून पुढच्या प्रवासाला निघालो. या वेळची हवा फारच छान होती. आम्ही लूब्लियानाकडे चाललो होतो. तिथून आम्हांला झग्रेबला जायचें होतें. पण आमच्या बरोबर असलेल्या कॉमरेड्सनीं मध्येंच मला त्रिएस्त बंदर दाखवायचा बेत केला. आम्ही सकाळीं साडेअकराच्या सुमारास सरहद्दीवर पोहचलो आणि त्रिएस्त बंदर पाहून घेतलें. हें बंदर म्हणजे आंतर-

राष्ट्रीय राजकारणांतील एक अत्यंत विकट व गुंतागुंतीचा प्रश्न झालेला आहे. युगोस्लाव जनता त्रिएस्तवर आपला हक्क सांगते. युगोस्लाव लोक म्हणतात: 'त्रिएस्त ये नाश्' ('त्रिएस्त आमचें आहे'). आणि त्यांचें हें म्हणणें बरोबर आहे. त्रिएस्त त्यांचेंच आहे. अँग्लो-अमेरिकन साम्राज्यवाद्यांनीं कितीहि कारस्थानें रचलीं, कितीहि विरोध केला, तरी त्रिएस्त बंदर युगोस्लाव जनतेला मिळाल्याखेरीज राहणार नाहीं.

बंदरांत अनेक बोटी नांगरून उभ्या असलेल्या आम्हांला सरहद्दीवरून दिसत होत्या. बंदरांत बुडवून ठेवलेली इटलीची सर्वांत मोठी बोट 'रेक्स' ही सुद्धां आम्हांला इतक्या दुरून दिसली. डोंगरमाथ्यावरून या आंतरराष्ट्रीय कीर्तीच्या बंदराचें दृश्य मोठें मनोहर दिसत होतें. या बंदरावर युगोस्लाव जनतेचा नैतिक व भौतिक असा दुहेरी हक्क आहे आणि तो तिचा हक्क लवकरांत लवकर प्रत्यक्ष प्रस्थापित झाल्याखेरीज राहणार नाहीं या बद्दल माझी पक्की खात्री आहे.

सरहद्दीवरून आम्ही लूब्लियानाकडे परतलों. वाटेंत आमचा रस्ता चुकला. साऱ्या रस्त्यावर जिकडे तिकडे बर्फ पडलेलें होतें, आणि आमच्या ड्रायव्हर कॉमरेड्सना लूब्लियानाचा नक्की रस्ता सांपडेना. आम्ही आडवीं तिडवीं बरींच वळणें घेतलीं आणि शेवटीं एकदांचे तिसरे प्रहरीं साडेतीनच्या सुमाराला लूब्लियाना शहरीं पोचलों. दुपारीं भोजन चटदिशीं उरकून आम्ही कम्युनिस्ट पक्षाच्या कचेरींत दाखल झालों. तिथें आम्ही कॉ. कावात्चिक व उद्योगमंत्री लेस्कोशेक यांना भेटलों. उद्योगमंत्र्यांनीं मला पोस्तोइना येथून आलेलें एक पत्र दिलें. तिथल्या ट्रेड युनियन परिषदेनें मला आपला सन्माननीय अध्यक्ष निवडल्याचें या पत्रांतून कळविलेलें होतें आणि पोस्तोइनाला मी भेट दिल्याबद्दल माझ्या जनतेचे व माझे आभार मानलेले होते.

कम्युनिस्ट पक्षाच्या कचेरींत आमचें बराच वेळ बोलणें झालें. स्लोव्हेनियाच्या दौऱ्यांत मला आलेला अनुभव मी इथल्या पुढाऱ्यांना थोडक्यांत निवेदन केला. या मंडळींनीं माझें जें बादशाही थाटाचें स्वागत केलें त्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानले. आम्ही एकमेकांचे उत्कट बंधुभावानें निरोप घेतले. उद्योगमंत्र्यांनीं आपल्याशीं पत्रव्यवहार करण्याची मला पुन्हां पुन्हां आठवण दिली. राष्ट्रगटांच्या प्रश्नाबाबत हिंदी कम्युनिस्ट पक्षानें चालविलेलें धोरण आपल्याला तंतोतंत पटतें असा अभिप्राय कॉ. कावात्चिक यांनीं दिला. ते म्हणाले:

“तुम्हीं पतकरलेला मार्ग बरोबर आहे आणि तुम्हांला यश मिळणारच अशी मला खात्री वाटते.”

झाग्रेवला जाणारी गाडी सायंकाळी सहा वाजतां निघत होती म्हणून आम्हांला आमचें बोलणें साडेपांचालाच घाईघाईनें आटोपतें घ्यावें लागलें.

आमची गाडी आम्हाला स्लोव्हेनिया व ज्युलियन मार्च या प्रदेशांपासून दूरदूर घेऊन जात होती. पण या प्रदेशांची आठवण दूर सारणें सोपें नाहीं.

*

*

*

या लोकांचा देशाभिमान अत्यंत कडवा आहे. त्यांचें आपल्या जनतेवर अलोट प्रेम आहे. आपल्या देशाची आर्थिक घडी पुन्हां नीट बसविण्याच्या कार्यांत ते मग्न आहेत. हें कार्य शक्य तितक्या लवकर पार पाडण्यासाठीं ते जिवापाड परिश्रम करीत आहेत. सारा देश नव्या उत्साहानें जणू कांहीं झपाटल्या-सारखा झाला आहे. या सान्यांत तरुणवर्ग प्रामुख्यानें भाग घेत आहे. या देशाचा राज्यकारभार पाहणारे या पार्लमेंटचे कितीतरी सभासद पंचविशी-तिशींतले तरुण आढळतात. याच तरुणांनीं डोंगरदऱ्यांतून, थंडीवाऱ्यांतून शत्रूशीं झुंज देऊन स्वातंत्र्य मिळविलें आहे. तेच आज राज्यकर्ते झाले आहेत. आणि तें योग्यच आहे.

आणखी एक सहज डोळ्यांत भरण्याजोगी गोष्ट म्हणजे मार्शल टिटोची लोकप्रियता. टिटोचें नांव घरींदारीं सर्वांच्या तोंडीं सदैव आढळतें. कुठेंहि जा, 'झिवेल टिटो !' (मार्शल टिटो झिंदाबाद !) ही घोषणा मोठमोठ्या अक्षरांत रंगवून ठेवलेली आढळावयाचीच. जुलियन मार्चच्या सरहद्दीवर जिथून त्रिएस्त बंदर दिसतें तिथून आम्ही परत येत होतो. डोंगर माथ्यावरच्या एका भल्या जंगी कातळावर मोठमोठ्या अक्षरांनिशीं 'झिवेल टिटो !' ही घोषणा रंगविलेली आम्हांला दिसलीच.

यावरून टिटोविषयीं त्याच्या जनतेला केवढें अपार प्रेम व आदर आहे हें स्पष्टपणें दिसून येतें.

*

*

*

उद्यांपासून आम्ही क्रोएशियाचा दौरा सुरू करणार. उद्यां ता. १० डिसेंबर. क्रोएशिया हा टिटोचा प्रांत. त्याचें जन्मगांव व राहतें घर याच प्रांतांत आहे ! ही जागा म्हणजे आजकाल एक यात्रेचें स्थळ झाली आहे. कॉमरेड्सनीं आम्हांलाहि हें स्थळ दाखविण्याचें आश्वासन दिलें आहे.

जो देश मार्शल टिटोसारख्या देशभक्तांना जन्म देतो, त्याचें भवितव्य निःसंशय उज्वल आहे.

*

*

*

युगोस्लावियांतील पहिल्या नंबरचें शहर

मुक्काम झाग्रेब, सोमवार ता. ९ डिसेंबर १९४६

रात्रीं दहाच्या सुमारास आम्ही झाग्रेबला पोचलों. क्रोएशियन ट्रेड युनियन संघटनेचे अध्यक्ष कॉ. मार्को बेलिनिच आपल्या इतर अनेक सहकाऱ्यांसह स्टेशनवर आमच्या स्वागतासाठीं हजर होते. स्टेशनपासून मोटारीनें तीन मिनिटांच्या वाटेवर हॉटेल एस्पेनेड आहे तेथें आमच्या मोटारी दाखल झाल्या. पण तेवढ्या त्या तीन मिनिटांच्या अल्प अवधींतसुद्धां हें तीन लाख वस्तीचें शहर इतर शहरांहून अगदीं वेगळें असल्याचें कुणाच्याहि लक्षांत आलें असतें. इथल्या मंडळींकडून मला मागाहून कळलें कीं झाग्रेब हें युगोस्लावियांतील पहिल्या नंबरचें शहर आहे. त्याची रचना अगदीं आधुनिक धर्तीची आहे. भरपूर रुंद रस्ते, मोठमोठ्या इमारती, व्यवस्थितपणें आंखणी करून केलेली नगररचना—हीं या शहराचीं वैशिष्ट्ये आहेत.

आम्ही रात्रो भोजनोत्तर दुसरे दिवशींचा कार्यक्रम नक्की केला व झोंपीं गेलों.

*

*

*

मंगळवार, ता. १० डिसेंबर १९४६

आज आमचा सारा दिवस खूप धामधुमींत गेला.

सकाळीं साडेनवालाच कॉ. मार्को बेलिनिच यांनीं आम्हांला झाग्रेब येथील ट्रेड युनियन कौन्सिलच्या कचेरींत नेलें. मध्यवर्ती कौन्सिलच्या सभासदांनीं कचेरींत आमचे स्वागत केलें. कौन्सिलचे अध्यक्ष खुद्द कॉ. मार्को हेच होते; त्यांनीं आम्हांला कचेरीचीं निरनिराळीं खातीं दाखविलीं. कौन्सिलच्या इमारतीची लांबी एक फर्लांग व रुंदी अर्धा फर्लांग आहे. तेथल्या खोल्या खूप प्रशस्त असून त्यांची सजावट उंची फर्निचरनें केलेली आहे. मध्यवर्ती कमिटीची कचेरीहि फारच चांगली सजविलेली असून तींत लेनिन, स्तालिन व टिटो यांचीं चित्रे टांगलेलीं आहेत.

कॉ. मार्को यांनीं माझी ओळख करून दिली. मी थोडक्यांत भाषण करून युगोस्लावियाच्या कामगार चळवळीला व जनतेला अभिवादन केलें. कॉ. मार्को यांनीं आपल्या विस्तृत भाषणांत युगोस्लावियांतील व क्रोएशियांतील जनतेच्या लढ्यांचा आढावा घेतला, एकंदर चळवळीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी वर्णन केली.

शेवटीं त्यांनी हिंदी जनतेनें ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध व स्वातंत्र्यासाठीं चालविलेल्या लढ्याला संपूर्ण पाठिंब्याचें आश्वासन दिलें.

मध्यवर्ती कौन्सिलची सभा आटोपल्यानंतर आम्ही झाप्रेब शहरांतील कारखाने पाहण्यास निघालों.

* * *

पहिल्या प्रथम आम्ही एक कागदाची गिरणी पाहिली. इथें ६०० कामगार काम करतात. गिरणीचा डायरेक्टर व कामगारांच्या कमिटीनें आम्हांला कागद तयार करण्याच्या सर्व क्रिया दाखविल्या. कामगारांचें पगार देश स्वतंत्र झाल्या-पासून तिपटीनें वाढले आहेत. महायुद्धापूर्वी या कामगारांचे सरासरी ताशीं उत्पन्न पांच दीनार असे. आतां त्यांना ताशीं पंधरा दीनार मिळतात. कामगारांनीं सांगितलें :

“ आतां आम्ही या गिरणीचे मालक झालों आहोंत. साऱ्या गिरणीवर आमची सत्ता चालते. म्हणूनच आम्हीं कागदाचें उत्पादन वाढविण्यासाठीं प्रयत्नाची शिकस्त करतो.”

आम्हीं गिरणीच्या पॅकिंग खात्यांत पाऊल ठेवतांच तिथल्या कामगार स्त्रियांना हिंदी कामगारवर्गाचें अभिवादन करणाऱ्या घोषणा दिल्या. त्यांच्या या उत्साही स्वागतानें माझें अंतःकरण भरून आले. कुठेंहि गेलें तरी कामगार-वर्ग व एकंदर लोक हिंदी जनतेच्या स्वातंत्र्यलढ्याला मनापासून पाठिंबा देतात, आमच्या लढ्याची माहिती त्यांनी सुद्धा म्हणून घेतलेली असते, असेंच मला दिसून आलें.

* * *

नंतर आम्ही एक चामड्याचा कारखाना पाहिला. निरनिराल्या खात्यांमध्ये जाऊन आम्ही एक तासभर पाहणी केली. लेदर कामगार युनियनचे अध्यक्ष कॉ. रान्कोविच आणि कारखान्याच्या डायरेक्टरांनीं कारखान्यांत होणारीं सर्व कामें आम्हांला दाखविलीं.

या दोन्ही कारखान्यांमध्ये अगदीं आधुनिक धर्तीची परदेशी यंत्रसामुग्री बसविलेली आम्हांला आढळली. हीं यंत्रें पूर्वीच्या भांडवलदार मालकांनींच आणविलेलीं होती. हे कारखाने कामगारांनीं ताब्यांत घेतले व आतां ते क्रोएशिया व युगोस्लावियाच्या जनतेच्या फायद्यासाठीं कामगार चालवीत आहेत. प्रत्येक कारखान्याची उत्पादनाची योजना आंखलेली आहे आणि योजनेंत ठरविलेलें

उत्पादन ठरलेली मुदत भरण्याच्या आंतच पूर्ण होत असतें. इथले कामगार आतां मोकळ्या मनानें व स्वतंत्रपणें कामें करतांना आढळतात. त्यांच्या अंगीं कामाविषयींचा उत्साह व जबाबदारीची जाणीव बाणलेली स्पष्ट दिसून येते.

*

*

*

क्रोएशियामध्ये कापडाच्या गिरण्या, लोखंडाचे कारखाने, सिगरेटचे कारखाने, कोळशाच्या खाणी, असे अनेक प्रकारचे उद्योगधंदे आहेत. पण वेळेच्या अभावीं आम्हांला ते सारे पाहतां आले नाहींत. या साऱ्या कारखान्यांतील उत्पादन वाढवून कामगारांनीं युद्धपूर्व काळांतील उत्पादनाची मर्यादा एव्हांच गांठलीहि आहे. आतां युद्धपूर्व काळापेक्षांहि जास्त उत्पादन करण्यासाठीं योजना चालू आहेत. नवनवे कारखाने उभारण्याचें काम चालू आहे, जुन्यांची दुरुस्ती व पुनर्घटना चालू आहे. राष्ट्रीय एकजुटीचें नवें युगोस्लाव सरकार जनतेचें आर्थिक जीवन सुधारण्यासाठीं प्रयत्नांची शिकस्त करीत आहे.

कारखान्यांची पाहणी केल्यानंतर आम्ही मोटारींतून ५० मैलांची मजल मारून स्लामी पर्वतावरील कामगारांच्या आरोग्यभुवनाला भेट दिली. गोझद मार्तुलाक येथील असलेच आरोग्यभुवन आम्ही अगोदर पाहिलेलें होतें; त्याच धर्तीवर हेंहि आरोग्यभुवन आहे. प्रत्येक प्रांतामध्ये कामगारांना विश्रांति घेण्यासाठीं निसर्गसुंदर वातावरणांत असलीं आरोग्यभुवनें चालू करण्यांत आलीं आहेत.

झाग्रेब शहरांतील दोन अर्थपूर्ण इमारती

आम्ही पर्वताकडे चाललों असतां कॉ. मार्को यांनीं झाग्रेब शहरांतल्या दोन मोठ्या इमारतींकडे बोट दाखवून त्यांची माहिती आम्हांला सांगितली.

यांतली एक होती मशीद. या भागांतल्या मुसलमानांना आपल्याकडे वळवून घेण्यासाठीं जर्मनांनीं मुद्दाम ही मशीद बांधली. पण मुसलमान जनतेनें जर्मनांचा हा डाव बरोबर ओळखला. तिनें गनिमी सैनिकांना आणखी निर्धारानें पाठिंबा दिला व युगोस्लावियावर गुलामगिरी लादणाऱ्या जर्मनांचा मुकाबला अतुल शौर्यानें केला.

दुसऱ्या इमारतींत हिटलरच्या लष्करी राजवटींत जर्मन गेस्टापोची कचेरी होती. ही प्रचंड इमारत मूळची एका बड्या सर्बियन भांडवलदाराच्या मालकीची होती. हिच्या आवारांत जर्मन गेस्टापोनें युगोस्लाव जनतेच्या पुढाऱ्यांचा अनन्वित छळ केलेला होता. देश स्वतंत्र झाल्यानंतर आतां ही जागा विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहासाठीं दिलेली आहे.

*

*

*

आमच्या तीन मोटारींचा काफिला पर्वताची चढण भरवेगांत चढत होता. कॉ. मार्को आम्हांला या पर्वतांतील गनिमी लढ्यांची एकेक हकीकत सांगत होते. आसपासच्या एखाद्या जागेकडे त्यांनी बोट दाखवावे आणि सांगावे: “ इथं आम्ही जर्मनांच्या सात तोफा लुटल्या.....इथं आमचे तीन गनिमी सैनिक कामास आले खरे, पण आम्ही कित्येक जर्मनांना यमसदनास पाठविले व अनेक तोफा काबीज केल्या.” कॉ. मार्को या लढायांच्या ज्या हकीकती सांगत, त्या अत्यंत स्फूर्तिदायक असत. पण भाषांतर सांगतांना त्यांचे मुळांतले स्वारस्य बरेचसे कमी होई.

तासाभराने अतिशय अवघड वाट सुरू झाली. रस्त्यावर बर्फाचा जाड थर सांचलेला होता. मोटारी धड चालेनात. अधूनमधून कॉमरेड्सना खाली उतरून मोटारी बर्फाच्या खाड्यांतून ढकलून वर काढाव्या लागत होत्या. रस्ता अत्यंत अरुंद होता. एका बाजूला खडा कडा, तर दुसऱ्या बाजूला खोल दरी. आम्ही खूप झटपटून आमच्या मोटारी मार्गाला लावीत होतो. गनिमी लढायांतून तावून सुलाखून निघालेले आमचे कॉमरेड्स मोठ्या कौशल्याने वळणे घेत घेत या अरुंद रस्त्यावरून मोटारी चालवीत होते. अखेर एका ठिकाणी एक मोटार बसच रस्ता अडवून अडकून पडलेली आम्हांला दिसली. तिचे इंजिन बंद पडलेले होते व तिचा ड्रायव्हर ते दुरुस्त करण्याच्या खटपटींत गढलेला होता. आम्हांला पुढे जाण्यास रस्ताच राहिला नाही. पण गनिमी योद्धे कितीहि अडचणी आल्या तरी निराश म्हणून होत नाहीत. सगळ्या जणांनी मिळून सारी शक्ति एकवटून लॅरी उचलून बाजूला काढली आणि आमच्या मोटारींना जाण्यापुरती वाट मोकळी करून घेतली. पण एक अडथळा दूर करावा तो दोन मैलांवर दुसराच अडथळा हजर. देवदाराचे एक प्रचंड झाड रस्त्यांत आडवे पडले होते. आमच्या मोटारी पुन्हां अडल्या. आमच्या कॉमरेड्सची पुन्हां कसोटीची वेळ आली. झाडाचा बराचसा भाग बर्फाच्या थराखाली गाडून राहिलेला होता. आमच्या कॉमरेड्सनी झाड उचलून बाजूला करण्याचा प्रयत्न केला. सारेजण दरदरून घाम फुटेतो झटपटले. पण झाड जागचे हलतां हलेना. ते बर्फाच्या ढिगांत फार खोलवर रुतून बसले होते. शेवटी मी साऱ्यांना सुचविले की राहिलेले पांच मैल आपण गनिमी योद्ध्यांच्या धर्तीवर पायीच जाऊ. पण कॉ. मार्को मला चालत जाऊ द्यावयाला कबूल होईनात. तेवढ्यांत आमच्याबरोबरच्या कॉमरेड्सपैकी एकजण सॅनाटोरियमच्या दिशेने अर्धा मैल धांवत जाऊन एक कुऱ्हाड व एक खोऱ्या घेऊन आला. अर्ध्या तासांत त्यांनी

झाड तोडून त्याचे तीन तुकडे केले, बर्फाचे ढीग रस्त्याच्या दुतर्फा सारून दिले आणि आमच्या मोटारींना पुढे जाण्यापुरती वाट केली.

या आरोग्यभुवनांतल्या कामगारांच्या पंक्तीचा लाभ आम्हांला घ्यावयाचा होता. ते आमची वाट बघत खोळंबून राहिले होते. कितीहि अडचणी आल्या तरी आम्हांला जाणें भागच होते आणि त्याप्रमाणें आम्ही गेलोहि. गनिमी योद्धे हरएक अडचणीला तोंड देऊन तिच्यांतून मार्ग काढल्याखेरीज कधींहि राहत नाहीत.

*

*

*

शेवटीं एकदांचे आम्ही त्या आरोग्यभुवनांत पोचलो. ही जागा झाप्रेव शहरानजीकच्या स्लामी पर्वताच्या सर्वांत उंच शिखरावर आहे. या ठिकाणीं पूर्वी श्रीमंत लोकच तेवढे हवा खाण्यास येत असत. आज ही जागा खास कामगारांना विश्रांती घेण्यासाठीं आरोग्यभुवन म्हणून राखून ठेवलेली आहे. गनिमी योद्ध्यांचा पराक्रम व जनतेचें राष्ट्रीय एकजुटीचें सरकार यांच्या योगानेंच हें परिवर्तन घडून आलें. आज युगोस्लावियांत एकंदर २१ ठिकाणीं अशीं आरोग्यभुवनें आहेत. अत्यंत निसर्गसुंदर स्थळें निवडून त्या ठिकाणीं अशा आरोग्यभुवनांची सोय केलेली आहे. या आरोग्यभुवनाच्या सज्जांतून पन्नास मैल अंतरावरील झाप्रेव शहराचें दृश्य आम्हांला पाहतां येत होतें.

या ठिकाणीं १२० कामगारांची राहण्याची सोय होती. साऱ्या जागा भरलेल्या होत्या. भोजनाच्या हॉलमध्ये एका खूप मोठ्या टेबलावर गरमगरम चमचमीत भोजनपदार्थ व क्रोएशियाची उंची दारू ठेवलेली होती. आम्ही यथास्थित भोजन केलें, गप्पा मारल्या, हास्यविनोद केला.

‘ जीवियो इन्दिस्की नारोद ! ’

‘ जीवियो इन्दिस्की कम्युनिस्ती पार्टी ! ’

‘ झिवेल टिटो ! ’

‘ झिवेल जोशी ! ’

अशा घोषणा देऊन आम्ही एकमेकांना अभिवादन केलें. शेवटीं कॉ. मार्को यानीं एक छोटेंसें स्वागतपर भाषण केलें. मी उत्तरादाखल भाषणांत हिंदी जनतेच्या स्वातंत्र्यलढ्याची रूपरेखा थोडक्यांत सांगितली. कार्यक्रमानंतर ‘ ऑटोग्राफ ’ (स्वाक्षऱ्या) घेण्यासाठीं अनेकांनीं गर्दी केली. इथल्या स्त्री-पुरुष कामगारांचा निरोप घेतांना पुन्हां सर्वांनीं बंधुभावाचें प्रचंड निदर्शन केलें.

*

*

*

या दिवशींचा दुसरा कार्यक्रम एक 'ऑपेरा' (संगीत नाटक) पाहण्याचा होता, नाटकाचें नांव होतें 'ला बोहेमी.' त्यांतलीं नृत्यें व संगीत उत्कृष्टच होतें. आम्हांला नाटक फार आवडलें. नाटकाच्या वेळीं पुन्हां कामगारांनीं घोषणा देऊन हिंदी कामगारांच्या प्रतिनिधीचें स्वागत केलें. मी उठून उभा राहून साऱ्या श्रोत्यांना कृतज्ञतापूर्वक अभिवादन केलें.

रात्रौ साडेदहाच्या सुमारास आम्हीं एस्प्लनेड हॉटेलांत परत आलों. तिथल्या खास भोजनशाळेंत आम्हीं उंची उंची पदार्थांचें भोजन केलें आणि मग पहांटे दोन वाजेतों गप्पा मारीत बसलों.

*

*

*

कॉ. मार्को ही एक और व्यक्ति आहे. हा कॉमरेड सर्वांनाच हवाहवासा वाटतो. तो क्रोएशियन ट्रेड युनियन कौन्सिलचा अध्यक्ष आहे. युगोस्लावियाच्या कम्युनिस्ट पक्षाच्या मध्यवर्ती कमिटीचा सभासद आहे. क्रोएशियन व अखिल युगोस्लाव अशा दोन्ही पार्लमेंटांचाहि तो सभासद आहे. क्रोएशियाच्या गनिमी योद्ध्यांमध्ये त्याचा नंबर पहिला लागतो. युद्धकाळांत कम्युनिस्ट पक्षाच्या मध्यवर्ती कमिटीचे सारे सभासद क्रोएशिया सोडून निघून गेले. तोच तेवढा एकटा मार्गें राहिला. कितीतरी काळपर्यंत मध्यवर्ती कमिटीचा सारा संबंध तुटलेला होता. कॉ. मार्कोने सांगितलें :

“ मी या खेड्यांतून त्या खेड्यांत भटकत होतो आणि लढा चालू ठेवला होता. मध्यवर्ती कमिटीशीं संबंध जोडतां येवो, न येवो, आपण लढा चालूच ठेवायचा, असें मी ठरविलें. कम्युनिस्ट या नात्यानें कोणत्या वेळीं काय करायचें तें मला कळत होतें. जर्मनांचा निकरानें प्रतिकार करणें हाच एकमेव कार्यक्रम आमच्यापुढें होता. मी माझी गनिमी तुकडी तयार केली. तींत सात सभासद होते. सुरवातीला आमच्याजवळ दोनच बंदुका होत्या. पण पहिल्याच झटापटींत आम्ही आणखी ४२ बंदुका झागोरिया गांवीं काबीज केल्या. आम्ही सतत लढत राहिलों. लढतां लढतांच आम्ही नवनव्या गनिमी दलांची संघटना केली. आम्ही जनतेची जर्मनविरोधी प्रतिकारभावना सतत जागृत ठेवली आणि शेवटीं आम्ही स्वातंत्र्ययुद्धांत यश मिळविलें. आम्ही जर्मनांना तर आमच्या देशांतून हांकलून लावलेंच. आणि त्यांच्याच बरोबर आम्ही क्रोएशियन भांडवलदारांचें व धर्ममठांच्या जमीनदाऱ्यांचें उच्चाटन केलें

आणि जनतेवरील त्यांच्या वर्चस्वाला कायमची मूठमाती दिली. आतां आम्ही आमच्या आर्थिक जीवनाची पुन्हां उभारणी करित आहोंत. जर्मनांनीं उध्वस्त केलेले उद्योगधंदे आम्ही पुन्हां चालू करित आहोंत. रस्ते, पूल, रेल्वे आम्ही पुन्हां बांधत आहोंत. थोड्याच वर्षांच्या अवधींत आम्ही आमच्या देशाचा नूर साफ बदलून टाकूं.”

कों. मार्कोच्या उद्गारांत आत्मविश्वासाचा प्रत्यय येत होता.

कों. मार्को हा मूळचा गिरणीकामगार आहे. अतिशय हुशार आहे स्वारी. झणझणीत हजरजबाबी वक्ता अशी त्याची ख्याति आहे. त्याची ग्रहणशक्ति तीव्र आहे. त्याची वृत्ति अतिशय स्नेहशील आहे. त्याचें आपल्या सहकाऱ्यांवर नितांत प्रेम आहे आणि त्याच्या सहकाऱ्यांचेंहि त्याच्यावर तितकेंच प्रेम आहे. त्या रात्रीं आम्हांला एकमेकांच्या गप्पा फार आवडल्या. कित्येक वर्षांच्या जुन्या स्नेह्यांप्रमाणें आम्हांला एकमेकांबद्दल आपलेपणा वाटूं लागला.

*

*

*

मार्शल टिटोच्या जन्मगांवी

बुधवार, ता. ११ डिसेंबर १९४६

आज सकाळीं कों. मार्कोनें कों. मायाला आमच्या मदतीस दिलें. हिनें गनिमी युद्धांत भाग घेतलेला होता. सध्यां ही ट्रेड युनियन कौन्सिलच्या कचेरींत काम करते. हिनें आम्हांला ज्ञानेव शहरांतील मानववंश-विषयक व ऐतिहासिक ‘म्युझियम्स’ (वस्तुसंग्रहालयें) पाहावयास नेलें. या दोन्ही म्युझियम्सच्या दारांशीं त्या त्या ठिकाणच्या डायरेक्टरांनीं आमचें स्वागत केलें. त्यांनीं आम्हांला दोन्ही म्युझियम्स दाखविलीं. दोन्ही ठिकाणच्या वस्तु प्रेक्षणीय होत्या पण त्या नीट लावलेल्या नव्हत्या. युद्धकाळांत त्या इथून हलवून तळघरांत ठेवाव्या लागल्या होत्या. अगदीं अलीकडेच त्या परत योग्य जागीं आणलेल्या आहेत आणि त्यांची व्यवस्था लावण्याचें काम चालू आहे. आम्ही घाईघाईनें म्युझियममध्ये चकर मारून तडक हॉटेलांत परत आलों.

आज कों. मार्को यांनीं मला मार्शल टिटोच्या जन्मगांवीं न्यावयाचें ठरविलें आहे. हें गांव एव्हांच यात्रेचें पुण्यस्थळ होऊन राहिलें आहे. क्रोएशियन लोक-राज्यानें इथें एक म्युझियम लवकरच बांधण्याचें ठरविलें आहे.

आम्ही मार्शल टिटोच्या जन्मगांवीं जाण्यासाठी उत्सुक होतोच आणि कॉ. मार्कोनें हा कार्यक्रम आज सकाळीं पार पाडण्याचें ठरवूनहि टाकलें. ठरलेल्या वेळीं कॉ. मार्कोची स्वारी दोन आरामशीर ऐटबाज मोटारी घेऊन हजर झाली. या मोटारींविषयीं कॉ. मार्कोनें सांगितलें :

“ या मोटारी आम्ही इटालियन भांडवलदारांजवळून जप्त करून घेतल्या. हल्लीं कोएशियांतील कम्युनिस्ट पक्षाच्या मध्यवर्ती कमिटीचे सभासद या मोटारी वापरतात. ”

फारच छान व उबदार होत्या या मोटारी. कालच्या मोटारींत मला जरा गारठल्यासारखें वाटलें. कॉ. मार्कोच्या तें लक्षांत आलें आणि त्यानें पार्टी सेक्रेटरीला कळविलें. सेक्रेटरीनें लगेच या मोटारी पाठविण्याची व्यवस्था केली व माझ्या सुखसोईची सारी जबाबदारी कॉ. मार्कोकडे सोंपवून दिली. ही सारी हकीकत खुद्द कॉ. मार्कोनेंच मागाहून आपल्या विशिष्ट विनोदी पद्धतीनें मला सांगितली.

*

*

*

मार्शल टिटोचें जन्मगांव कुम्रोवेच हें साठ-सत्तर उंबऱ्यांचें एक लहान खेडें आहे. झाप्रेबपासून तें साठ मैलांवर आहे. आम्हांला तिथें पोंचावयास दोन तास लागले. वाटेंत कॉ. मार्कोनें आम्हांला त्या भागांतील गनिमी युद्धाच्या हकीकती सांगितल्या :

“ त्या भागांत मी गनिमी तुकड्यांची संघटना करूं लागलों तेव्हां मला माणसें मिळायची फार पंचाईत पडूं लागली. तिकडे जर्मनांचा जोर फार होता आणि त्यांना मदत करणाऱ्या देशद्रोह्यांची भलतीच चलती चाललेली होती. गेस्टापोच्या हस्तकांचा जिकडे तिकडे सुळसुळाट झालेला होता व शेतकऱ्यांवर त्यांनीं भयंकर दहशत बसविलेली होती. मग या भागांतले तरुण लोक गांव सोडून जंगलांत जाऊं लागले आणि तिथें आम्ही गनिमी योद्ध्यांची पहिली तुकडी तयार केली. आम्ही जर्मनांच्या छावण्यांवर छापे घालून खूपशा बंदुका जमविल्या आणि जर्मनांची लांडगेतोड भर वेगांत सुरू केली. ”

वाटेंत आम्हांला हरवात्स्को-झागोरिया हें गांव लागलें. या गांवाकडे अंगुलिनिर्देश करून कॉ. मार्कोनें सांगितलें :

“या गांवांत लाल फौज आली तेव्हां तीन लाल सैनिक जर्मनांच्या हातीं सांपडले. गनिमी योद्ध्यांना ही बातमी कळली. आणि आम्ही एका रात्रीं या ठिकाणावर छापा घातला, शत्रूशीं लढाई दिली आणि या तिघां लाल सैनिकांना सोडवून आणून जंगलांतील आमच्या मुख्य ठाण्यावर नेले.”

गनिमी युद्धाच्या या हकीकती सांगतांना कॉ. मार्कोचा चेहरा अभिमानाने फुलून निघालेला दिसला. नाझीशाहीला चारी मुंडे चीत करण्यासाठीं या वीरांनीं अलोट स्वार्थत्याग व अतुल धैर्य प्रकट केले. या अपूर्व विजयाबद्दल त्याला अभिमान वाटणे साहजिकच होते.

युगोस्लावियाच्या १ कोटी ७० लक्ष लोकसंख्येपैकी २० लक्ष देशभक्तांनीं या स्वातंत्र्ययुद्धांत आत्मबलिदान केले. कॉ. मार्कोने रस्त्याकडेचीं अनेक झाडे आम्हांला दाखविलीं. या झाडांवर जर्मनांनीं गनिमी योद्ध्यांना लटकावून फांशी दिले होते. अशा साऱ्या ठिकाणीं या वीर गनिमी हुतात्म्यांचीं आपण स्मारके उभारणार आहोंत अशी कॉ. मार्कोने माहिती दिली.

*

*

*

“येथे टिटोचा जन्म झाला”

गनिमी योद्ध्यांच्या शौर्यकथा ऐकत ऐकत व बर्फाच्छादित गिरिशिखरांच्या निसर्गसौंदर्याचे दर्शन घेत घेत आम्ही मार्शल टिटोच्या जन्मगांवीं पोचलो. टिटोच्या घराला कुलुप लावलेले होते. आम्ही किल्ली मागविली व कुलुप काढून घरांत शिरलो. साधे शेतकऱ्याचे घर आहे हे. लांकडी तक्तपोशीचा अवघ्या तीन खोल्यांचा जावता आहे. सारी जागा अगदीं स्वच्छ ठेवलेली असून आंतल्या अंगाला एक संगमरवरी पाटी लावलेली आहे. तीवर “येथे टिटोचा जन्म झाला” अशीं अक्षरे आहेत.

स्वयंपाकघरांत टिटोच्या कुटुंबातील माणसांच्या वापरांत असलेली भांडी-कुंडी व ग्लास व्यवस्थितपणे ठेवलेले आहेत. इथे एक जातेहि आहे. हे सारे साहित्य ‘टिटो म्युझियम’ मध्ये ठेवावयाचे आहे. टिटोचे वडील एक साधे शेतकरी होते. त्यांची एक लहानशी जमीन होती. तिची मेहनत-मशागत ते स्वतः करित असत.

या गांवीं आम्हांला टिटोचा एक बाळपणींचा शाकूसोबती भेटला. त्यानें आम्हांला सांगितले :

“ टिटो (योसिप) शाळेंत असतानां अगदीं शांतस्वभावी मुलगा होता. तो अभ्यास झटून करी. वर्गांत त्याचा नेहमीं पहिला नंबर असे.”
 आम्ही या घरांत अर्धा तासभर साऱ्या वस्तूंचें निरीक्षण करीत राहिलों. तिन्ही खोल्या आम्हीं आलटून पालटून पुन्हां पुन्हां पाहिल्या. मग आम्ही झाप्रेबला परत आलों.

*

*

*

लाल बावट्याचा वकील

आजच्या कार्यक्रमांत कॉ. डॉ. बाकारिच यांजबरोबर माझी मुलाखत ठरलेली होती. हे क्रोएशियन लोकराज्याचे अध्यक्ष, क्रोएशियन कम्युनिस्ट पक्षाचे सेक्रेटरी व युगोस्लाव कम्युनिस्ट पक्षाचे एक प्रमुख विचारवंत आहेत. डॉ. बाकारिच पूर्वी वकिली करीत असत, पण १५ वर्षांपूर्वी त्यांनी वकिली सोडून कम्युनिस्ट चळवळीला वाहून घेतलें. त्यांनी युद्धांतहि भाग घेतलेला आहे. आपल्या कॉमरेड्सच्या बरोबरीनें त्यांनी जंगलांत राहून युद्धाच्या साऱ्या हाल-अपेष्टा सोसलेल्या आहेत. अर्थात् क्रोएशियानें त्यांना एकमतानें आपला पहिला अध्यक्ष निवडलें यांत नवल कसचें ?

ठरलेल्या वेळीं कॉ. मार्को व कॉ. मिलानोविच यांच्याबरोबर मी झाप्रेबच्या पार्टी ऑफिसांत डॉ. बाकारिच यांना भेटण्यासाठीं दाखल झालों. हें ऑफिस म्हणजे एक प्रचंड तिमजली दगडी इमला आहे. याच्या भल्या भक्कम दगडी भिंतींमुळें बाहेरून हा किल्लाच आहे असें वाटतें आणि खरोखरीच हा क्रोएशियांतील कम्युनिझमचा व जनशक्तीचा किल्लाच नव्हे का ? कॉ. बाकारिच आमची वाटच बघत बसलेले होते. उंचीलां कमी, आडव्या हाडांची, व चेहऱ्यावर बुद्धिमत्तेचें तेज, अशी ही व्यक्ति होती. नेहमीं प्रमाणें “ झद्रावो ” (नमस्ते) व हस्तांदोलनाचा कार्यक्रम झाल्यावर आम्ही बोलत बसलों. या मुलाखतीसाठीं ‘तुमाच’ (दुभाष्या)ची गरजच नव्हती. डॉ. बाकारिच हे भाषापंडित असल्यामुळें त्यांना इंग्रजीसकट अनेक युरोपियन भाषा येतात. आमची मुलाखत सुरू झाली. हिंदुस्थानांतील परिस्थितीची माहिती त्यांना चांगलीच आहे असें मला आढळून आलें. पण हें कबूल करतांना ते संकोचानें थोडेसे लाजले. त्यांनीं युगोस्लावियाच्या राज्यघटनेचे सारे तपशील मला समजावून सांगितले. मी हिंदी कम्युनिस्ट पक्षाच्या मध्यवर्ती कमिटीचा ठराव त्यांना वाचावयास दिला. त्यांनीं तो झर्रदिशीं वाचून काढला आणि त्यांतील मुख्य भूमिकेला मान्यता दर्शविली. नंतर गांधीजी, नेहरू, जिना, काँग्रेसचें व

लीगचें राजकारण या विषयांवर चर्चा झाली. क्रोएशियन लोकराज्यांत उद्योग-धंद्यांची पुन्हां उभारणी कशी चाललेली आहे हें त्यांनीं मला समजावून सांगितलें. शेवटीं चहापान झाल्यावर आम्ही एकमेकांचा निरोप घेतला. डॉ. बाकारिच हे आपल्या विषयाचे माहितगार व कार्यक्षम पुढारी आहेत अशी माझी खात्री झाली.

*

*

*

आम्ही रात्रीच्या भोजनासाठीं सायंकाळीं ७ वाजतां हॉटेलांत परत आलों. या भोजनास क्रोएशियांतील ट्रेड युनियन्सच्या मध्यवर्ती कौन्सिलचे सारे सभासद हजर होते. ही मेजवानी कौन्सिलतर्फेच होती. या प्रसंगीं एकमेकांच्या आयुरारोग्यचिंतनपर 'टोस्ट' अनेकदां सुचविण्यांत आले. हास्यविनोद करीत भोजनसमारंभ आटोपला. कॉ. मार्कोनें या वेळीं मला चकित करावयाचें ठरविलेलें होतेंसें दिसलें. त्यानें आमच्या अभिवादनार्थ अत्यंत विनोदी भाषण केलें. आणि मग आम्हांला कांहींएक पत्ता लागू न देतां आमच्यासाठीं आणलेल्या एकेक भेटीच्या वस्तू काढून आम्हांला दिल्या. शेवटीं समयोचित शब्दांत सर्वांचे आभार मानले आणि सारी मंडळी स्टेशनच्या मार्गाला लागली. आमची साराजेवोला जाणारी गाडी रात्रौ १० वाजतां सुटावयाची होती. हस्तांदोलनें, चुंबनें, आलिंगनें अशा अनेक प्रकारांनीं आम्ही एकमेकांचे निरोप घेतले.

आम्ही आतां बोस्नियाकडे जायला निघालों होतो, मार्शल टिटोच्या गनिमी योद्ध्यांनीं मुख्यतः याच प्रदेशांत जर्मनांना पाणी पाजलें. युगोस्लावियाच्या स्वातंत्र्ययुद्धाची मुख्य रणभूमि हीच होती.

बोस्नियाची या युद्धांत प्रचंड हानि झालेली आहे. मार्शल टिटोची मुख्य लष्करी छावणी याच प्रांतांत होती. त्याच्या गनिमी दलांनीं कोझारा व रोमानी या डोंगरांतून हिटलरच्या फौजांवर एकसारखे छापे घालून त्यांना त्राहि त्राहि करून सोडलें आणि शेवटीं त्यांचा पुरता नायनाट केला. टिटोचे हल्ले जसजसे वाढूं लागले तसतशा जर्मन फौजा जास्तच चेकाळल्या आणि त्यांनीं हातीं लागेल तें सारे उध्वस्त करण्याचा सपाटा चालविला. खेडींच्या खेडीं त्यांनीं बेचिराख केलीं, पूल उडवून दिले, रेल्वेच्या डब्यांवर बाँबफेक केली. या सान्या मोडतोडीचे ढीगच्या ढीग रेल्वे लाइनीच्या दुतर्फा जमा करून ठेवलेले अजूनहि आढळताता. उध्वस्त केलेल्या रेल्वे लाइनी, कारखाने, घरे—हीं सारीं दुरुस्त करण्याचें काम बोस्नियाच्या युवकांनीं व जनतेनें सतत चालू ठेवलें आहे.

आमची गाडी मीटर गेजाच्या सिंगल लाइनीवरून चालली आहे. या मार्गाने आम्ही बोस्नियाची राजधानी साराजेवोकडे चाललो आहोत. हें साराजेवो शहर इतिहासांत गाजलेलें आहे. याच शहरीं ऑस्ट्रियाचा राजपुत्र फर्डिनांड याचा १९१४ सालीं खून झाला आणि हा खून हें पहिल्या महायुद्धाचें निमित्त ठरलें.

*

*

*

स्वातंत्र्ययुद्धाची मुख्य रणभूमि

मुक्काम साराजेवो — गुरुवार, ता. १२ डिसेंबर १९४६

ज्ञानेव सोडल्यापासून चौदा तासांहून अधिक वेळ गाडींत काढल्यावर आम्ही गुरुवार ता. १२ रोजीं दुपारीं १२-३० वाजतां साराजेवो येथें पोचलों. बोस्नियन लोकराज्याच्या अध्यक्षान्चे सेक्रेटरी कॉ. शेफतेक मागलाईलिच प्रभृति स्थानिक ट्रेड युनियन अधिकारी व इतर अनेक मंडळींनीं स्टेशनवर माझे स्वागत केलें. कॉ. मागलाईलिच हे बोस्नियन ट्रेड युनियन सिंडिकेटचे अध्यक्ष आहेत. आम्हांला नेण्यासाठीं स्टेशनबाहेर मोटारींचा ताफा उभाच होता. त्यांतून आम्ही युरोपा हॉटेलकडे गेलों. साराजेवो हें मिश्र वस्तीचें शहर आहे. इथें मुसलमान, सर्व व क्रोट या तीन्ही जमातींचे लोक राहतात. त्यांत मुसलमानांची संख्या या शहरांत व एकंदर प्रांतांत बरीच मोठी आहे. स्टेशनवरून हॉटेलकडे जातांना शहरांतील एकंदर वातावरण मला अगदीं पौर्वात्य धर्तीचें वाटलें. फेज टोप्या घातलेले पुरुष, बुरखा घेतलेल्या स्त्रिया, या सर्वांना पाहून आपण उत्तर हिंदुस्थानांतील एकाद्या शहरांतूनच जात आहोंत असें वाटतें.

*

*

*

हॉटेलांत पोचल्यावर आम्ही भोजन केलें आणि विश्रांतीसाठीं आपापल्या खोल्यांमध्ये रवाना झालों. आदल्या रात्रीं आमचा प्रवास तितकासा सुखकर झालेला नव्हता. तो त्रास नाहीसा करण्यासाठीं आम्हांला विश्रांति घेणें भाग होतें. संध्याकाळीं कॉ. निकोला कोल्ले मला “सोल्ड ब्राड” (विकलेली वधू) हा ऑपेरा (संगीत नाटक) पाहण्यासाठीं घेऊन गेला. आम्ही थिएटराच्या बाल्कनींत बसलों तेव्हां साऱ्या प्रेक्षकांच्या नजरा मजकडे लागलेल्या मला दिसल्या. या दिवशींचा प्रयोग केवळ कामगारांसाठींच ठेवलेला असल्यामुळें सारे प्रेक्षक कामगार होते. तेवढ्यांत एक बाई उभी राहिली व ती हिंदी कामगारांना व हिंदी जनतेला

अभिवादन करणाऱ्या घोषणा देऊं लागली. पांच मिनिटें टाळ्यांचा कडकडाट चालू राहिला. मी माझ्या जागीं उभा राहून या स्वागताचा स्वीकार दर्शविण्यासाठीं सर्वांना अभिवादन केलें.

*

*

*

शुक्रवारीं सकाळीं ९ वाजतां कॉ. पेरिका मला बोस्नियाच्या ट्रेड युनियन परिषदेला हजर राहण्यासाठीं घेऊन गेली. साराजेवो शहरीं व इतरहि ठिकाणीं ट्रेड युनियन संस्थांच्या स्वतःच्या सुसज्ज इमारती आहेत. कचेरी, सभागृह, थिएटर, भोजनगृह, अशा सर्व प्रकारच्या सोई या इमारतींत केलेल्या आहेत. मी सभास्थानीं पोंचल्यावर कार्यकारी मंडळानें अध्यक्ष कॉ. मागलाईलिच व उपाध्यक्ष कॉ. निकोला कोलते यांच्या नेतृत्वाखालीं माझे स्वागत केलें. परिषदेचे प्रतिनिधी मी येण्याची वाटच पाहत होते. अध्यक्षांनीं परिषदेचें उद्घाटन करतांना हिंदी कामगारवर्गाला व हिंदी जनतेला अभिवादन केलें. परिषदेला अभिवादन करण्यासाठीं मी उठून उभा राहतांच प्रतिनिधींनीं व प्रेक्षकांनीं टाळ्यांच्या कडकडाटानें व बंधुभावनिदर्शक घोषणांनीं सारें सभागृह दणाणून सोडलें.

मी थोडक्यांत भाषण करून हिंदुस्थानांतील कामगार संघटनांच्या वर्गलढ्यांची रूपरेखा सांगितली, देशांतील राजकीय परिस्थितीची माहिती दिली व शेवटीं सांगितलें :

“ हिंदुस्थान देशाला साम्राज्यशाहीच्या गुलामगिरींतून सोडवून स्वतंत्र करण्याची कामगिरी हिंदुस्थानचा कामगारवर्ग व त्याचा राजकीय पक्ष, हिंदी कम्युनिस्ट पक्ष, लवकरच पार पाडील अशी मी येथें प्रतिज्ञा करतो. ”

*

*

*

परिषदेहून मी कम्युनिस्ट पक्षाच्या कचेरींत बोस्निया पार्टीचे सेक्रेटरी कॉ. पुशाक यांना भेटावयास गेलों. आम्ही दोघांनीं एकमेकांना पौर्वात्य पद्धतीनें आलिंगन दिलें. कॉफीपानानंतर आम्ही थोडा वेळ गप्पा मारीत बसलों. हिंदुस्थानांतील राजकीय परिस्थिति, हिंदी कम्युनिस्ट पक्षाची कामगिरी व हिंदुस्थानची कामगार चळवळ यांविषयीं मी त्यांना थोडक्यांत माहिती सांगितली. आमच्या मध्यवर्ती कमिटीच्या ठरावांतील महत्वाचा भाग मी त्यांना वाचून दाखविला. हिंदुस्थानासंबंधींची ताजी माहिती घेत हिंदुस्थानाहून आलेल्या माणसाकडून मिळाल्याबद्दल त्यांना विशेष आनंद झाला.

मग मला बोस्नियांतली कोणती गोष्ट विशेषेकरून माहीत करून घ्यायला हवी होती तें मी त्यांना सांगितलें. या प्रांतांत मुसलमानांची लोकसंख्या बरीच आहे. इथल्या मुसलमानांची वृत्ति काय आहे ? तसेंच बोस्निया प्रांतांत या मुसलमानांचे असे कांहीं खास प्रश्न आहेत का ? ही माहिती मी कॉ. पुशाक यांना विचारली.

कॉ. पुशाक म्हणाले : “ बोस्नियांतील मुसलमानांना कोणत्याहि अर्थानें राष्ट्रगट ही संज्ञा लावतां येत नाही. ते स्लाव भाषाच बोलतात आणि त्यांची संस्कृति कोट अगर सर्बियन लोकांहून कोणत्याहि बाबतींत वेगळी नाही. इथले मुसलमान स्लाव जनतेचाच एक भाग आहेत. कित्येक शतकांपूर्वी या देशावर तुर्कांचें राज्य होतें. त्यांनीं इथल्या कांहीं लोकांवर आपला धर्म जबरदस्तीनें लादला. त्यांनींच वेग अगर जमीनदार वर्ग निर्माण केला. नंतर ऑस्ट्रियानें हा देश जिंकला. ऑस्ट्रियन राज्यकर्त्यांनींहि इथल्या जमीनदारांनाच उचलून धरलें. वास्तविक इथल्या जमिनी धारण करण्याच्या पद्धतींत केव्हांच सुधारणा व्हावयास पाहिजे होती, परंतु ऑस्ट्रियनांनीं ती मुळींच केली नाही, कारण त्यांना जमीनदारांच्या मदतीनेंच या देशावर राज्य करावयास हवें होतें. बहुसंख्य शेतकरी समाज भूदास पद्धतींत भरडला जात होता. सर्वत्र सरंजाम-शाहीचा वरचष्मा होता. जनतेची स्थिति जास्त जास्त हलाखीची होत चालली होती. एकोणिसाव्या शतकांत सर्बियन राज्यकर्त्यांनीं जमिनीसंबंधांत कांहीं थोड्या सुधारणा केल्या, पण जमीनदारांचीं मते मिळविण्यासाठीं त्यांनीं जमीनदारांना मोठमोठ्या रकमा दिल्या. तथापि या पैशाचा जमीनदारांच्या मनावर कांहींच परिणाम झाला नाही.

मुसलमान जनतेची कम्युनिस्ट पक्षाला साथ

“ अशी एकंदर परिस्थिति असतांनाच जर्मनांनीं हा देश पादाक्रांत केला. कम्युनिस्ट पक्षानें जमीनदारी नष्ट करण्याचा कार्यक्रम आंखलेला होताच. आणि हा कार्यक्रम हातीं घेऊनच कम्युनिस्ट पक्षानें सर्व जनतेला परकीय अमलाविरुद्ध लढण्याची व जर्मनांना देशांतून हांकलून देण्याची हांक दिली. इथला फॅसिस्ट पुढारी पावलोविच याला कित्येक वर्षे अगोदर-पासूनच मुसोलिनीकडून मदत व उत्तेजन मिळत होतें. या पावलोविचनें ‘ उस्ताची ’ नांवाची फॅसिस्ट संघटना केलेली होती. या ‘ उस्ताचीं ’नीं जर्मनांशीं संपूर्ण सहकार्य केलें. सारे मुसलमान जमीनदार जर्मनांना

सामील झाले. नाहीं म्हणावयास नुरिया पोइदेराश हा एकच मुसलमान जमीनदार अपवादादाखल फॅसिस्टविरोधी चळवळींत सामील झाला. फॅसिझमचा पाडाव करून देश स्वतंत्र करण्यासाठी लढ्याची संघटना एकटा कम्युनिस्ट पक्षच तेवढा करीत होता. एकटा कम्युनिस्ट पक्षच जर्मनांविरुद्ध सतत लढत राहिला. त्याचबरोबर कम्युनिस्ट पक्षाने मुसलमान, सर्बियन, व क्रोएशियन या साऱ्या जनतेचा दर्जा समान आहे ही घोषणा घेऊन जनतेत तिचा प्रचार केला. असंख्य संकटांना तोंड देऊन जर्मनांशी लढत असलेले गनिमी सैनिक शेतकऱ्यांच्या तनसडीलाहि धक्का लावीत नसत. उलट पक्षांनी जर्मन शिपाई जनतेला सर्वस्वी लुबाडीत असत. या साऱ्या गोष्टींचा इष्ट तोच परिणाम झाला आणि मुसलमान जनतेने आपल्या देशद्रोही जमीनदार पुढाऱ्यांविरुद्ध बंड पुकारले आणि गनिमी सैनिकांच्या खांद्याला खांदा लावून जर्मन फॅसिस्टांविरुद्ध लढा आरंभला. मुसलमान जनता सर्बियन आणि क्रोएशियन जनतेच्या बरोवरीने फॅसिझम-विरोधी युद्धांत भाग घेऊं लागली. अशा प्रकारे साऱ्या जनतेची खरीखुरी एकजूट अस्तित्वांत आली. कम्युनिस्ट पक्षाच्या कार्यक्रमांत सर्वांना सारखी संधि देण्यावर विशेष कटाक्ष होता. हा कटाक्ष प्रत्यक्ष अंमलात येत असल्याची आम्ही अनुभवाने खात्री करून घेतली. आज आमच्या लोक-राज्यांत कित्येक मंत्री मुसलमान आहेत; जमीनदारी नष्ट झालेली आहे. मुसलमान शेतकरी सुखी झालेला आहे. आपले जमीनदार पुढारी आपल्याला फसवून कसे भलत्याच मार्गाला नेत होते हे या शेतकऱ्यांना आतां स्पष्टपणे दिसून आले आहे.

मुसलमानांचे असे खास प्रश्न आमच्या देशांत मुळीं नाहींतच. जर्मनांनी आमचा देश जिंकल्यावर ते निर्माण केले असले तरी आतां त्यांचा संपूर्ण नायनाटच झालेला आहे. त्यांच्या अमदानींत ते सर्बियन विरुद्ध मुसलमान, क्रोएशियन विरुद्ध मुसलमान, अशा झगड्यांना मुद्दाम चिथावणी देत असत. आतां आम्ही सर्व जनतेला समान संधि देऊन असल्या तंट्यांचें मूळच नष्ट केले आहे. आम्ही आमच्या स्वातंत्र्यलढ्यांत यशस्वी झालो याचें इंगित हेंच आहे. प्रत्यक्ष लढा चालू असतांना व नंतर आमच्या लोकराज्याचा कारभार चालू झाल्यावरहि सर्वांना सारखी संधि मिळते ही गोष्ट मुसलमानांना प्रत्यक्ष अनुभवाला आली.

अजून देखील आमच्यांत झगडे माजवूं पाहणारे कांहीं संधिसाधू मुसलमान आहेत; पण त्यांना जनतेचा पाठिंबा विलकुल राहिलेला नाहीं. म्हणून आतां त्यांना कांहींएक करतां येत नाहीं.

बोस्नियाचे जे खास प्रश्न आम्हांला सोडवावयाचे आहेत ते असे :
(१) घरांचा प्रश्न, (२) आमच्या उद्योगधंद्यांची पुनर्रचना आणि त्यांची
आणखी वाढ; आणि (३) अन्नाचा प्रश्न.”

या प्रश्नांची तपशीलवार माहिती त्यांनी मला सांगितली.

“ बोस्निया प्रांत हें जर्मन फॅसिस्टांविरुद्ध झालेल्या लढायांचें मुख्य
रणक्षेत्र होतें. मार्शल टिटोची मुख्य लष्करी छावणी याच प्रांतांत होती.
युद्धाची सर्वांत जास्त धुमशुक्ती याच प्रांतांत झाली.

“ याचा परिणाम साहजिकच असा झाला की बोस्नियांतील घरां-
दारांची व मालमत्तेची फार मोठ्या प्रमाणावर हानि झाली. खेडींच्या खेडीं
जाळपोळीनें उजाड झालीं आहेत. म्हणून जनतेला राहण्यासाठीं घरे बांधून
देणें हें आमचें पहिलें काम आहे. गेल्या बारा महिन्यांत आम्ही २५,०००
घरे बांधून पूर्ण केलीं आहेतच. आणखी ५०,००० घरे आम्हांला बांधाव-
याचीं आहेत. आणि तीं आम्ही ठराविक मुदतींत नक्कीच बांधूं.

आमच्या प्रांतांत इमारतीचें लाकूड व घरांसाठीं लागणारें इतर साहित्य
भरपूर आहे आणि आमची जनता हा कार्यक्रम पूर्ण करण्यासाठीं जिवाचें रान
करीत आहे. अर्थात् जनतेला घरे मिळवून देण्याच्या कामांत आम्हांला कसलीच
अडचण येणार नाही.

“ आमच्या प्रांतांत अगोदरच उद्योगधंदे फार कमी होते; आणि जे काय
थोडेफार होते तेहि जर्मनांनीं उध्वस्त करून टाकले. आतां आम्ही या
उद्योगधंद्यांची पुनर्घटना करीत आहोंत. सर्बियन, क्रोएशियन आणि परकीय
भांडवलदारांनीं आमच्या प्रांताला स्वतःच्या राखीव कुरणाची कळा आणून
ढेवलेली होती. आमच्या बोस्नियाची अवस्था अंकित वसाहत-देशासारखी
झालेली होती. आमच्या देशांतील लाकूड, कच्चे लोखंड व दगडी कोळसा ही
नैसर्गिक संपत्ति हे भांडवलदार राजरोस लुटून नेत होते. इथें त्यांनीं कसलेच
उद्योगधंदे सुरू केले नाहींत. जमिनीचा मगदूर त्यांनीं मुळींच सुधारला नाहीं.
आमच्या देशांतील उत्पादनसाधनांची प्रगति त्यांनीं मुळींच घडवून आणली
नाहीं. त्यांनीं आम्हांला लुटून स्वतःचे खिसे तेवढे भरले. आज आमची निसर्ग-
संपत्ति आणि आमचे उद्योगधंदे स्वतःच्या फायद्यासाठीं उपयोगांत आणण्याची
संधि आम्हांला प्रथमच मिळत आहे. युद्धकाळांत नष्ट झालेले अगर मोडतोड
झालेले बहुतेक सारे कारखाने आम्ही पुन्हा उभारून अगर दुरुस्त करून परत
चालू केले आहेत.

“ आम्ही आमचे रेल्वे रस्ते तयार केले आहेत. आमच्या देशां-
तील युवकांनी ९० किलोमीटर लांबीचा रेल्वे रस्ता स्वतः बांधला आणि
याच्या योगाने बोस्नियाचा संबंध स्लोव्हेनियाशी जोडला. आतां आम्हांला
कांहीं माल या रस्त्याने स्लोव्हेनियाहून आमच्या देशांत आणतां येईल.
त्याचप्रमाणे आतांपर्यंत आम्ही सगळे पूल दुरुस्त केले आहेत. आणखी
नवे पूल बांधले आहेत. अशा प्रकारे आम्ही आमची रेल्वे-वाहतूक पूर्ववत् चालू
केली आहे असे म्हणायला हरकत नाही. आतां आम्ही आमच्या प्रांतांत
कापडाच्या गिरण्यांसारखे नवेनवे उद्योगधंदे सुरू करणार आहोंत. आमची मुख्य
अडचण आहे ती यंत्रविशारद कामगारांची. मनुष्यबळाचा आणि बिनकसबी
कामगारांचा आम्हांला तुटवडा नाही.

आतां आम्ही आमच्या देशांत व परदेशांत आमचे यंत्रविशारद
शिकवून तयार करण्याचे काम सुरू केले आहे. या शिक्षणासाठीं आमचे
सुमारे ४००० युवक स्लोवाकियांतील कारखान्यांमध्ये 'रवाना झाले
आहेत. आमचे चालू उद्योगधंदे योग्य रीतीने चालविण्यासाठीं जरूर ते
सर्व ज्ञान मिळवून हे युवक परत येत आहेत.

दुर्दैवाने आमचा बोस्निया देश उद्योगधंद्यांत नेहमींच मागासलेला राहिलेला
आहे. परंतु आतां आमचे राष्ट्रीय एकजुटीचे सरकार आमच्या देशाला मागास-
लेल्या अवस्थेंत राहू देणार नाही. आमच्या साधनसंपत्तीचा आम्ही जास्तीत जास्त
उपयोग करूं आणि बोस्नियाला युगोस्लावियांतील उद्योग-प्रधान देशाचा दर्जा प्राप्त
करून देऊं. ”

कां. पुशाकच्या आवाजांत आत्मविश्वास प्रत्ययाला येत होता. ते बोलूं
लागले म्हणजे जणूं काय बोस्नियाची जनताच बोलत आहे असें मला वाटत होतें.

कां. पुशाक पुढें सांगूं लागले—“ आमचा तिसरा ताबडतोबीचा प्रश्न
म्हणजे अन्नाचा. गेल्या वर्षी आमचीं पिकें बुडालीं आणि त्यामुळे हा प्रश्न निर्माण
झाला. अन्नाच्या बाबतींत बोस्निया स्वयंपूर्ण कधींच नव्हता. आम्ही नेहमींच इतर
प्रांतांतून अन्नधान्य आयात करीत असूं. रेल्वेची वाताहत व वाघिणीची कमताई
या आमच्या मुख्य अडचणी होत्या.

पण या अडचणी दूर करण्यासाठीं आमचे युवक पुढें सरसावले.
त्यांनीं अहोरात्र खपून आमचा देश स्लोव्हेनियाशी व इतर प्रांतांशीं
जोडणारी रेल्वे लाईन बांधून दिली. अशा प्रकारे आमच्या युवकांनीं हा
प्रश्न सोडविण्यांत प्रत्यक्ष भाग घेतला.

आम्ही बोस्नियन जनतेसाठीं १५० वाघिणी भरून अन्नधान्य एव्हां आण-
विलेंहि आहे. अशा रीतीनें हा प्रश्नहि आतां बराचसा सुटलेला आहे, सुट-
ण्याच्या मार्गावर आहे. तसेंच इतर प्रांतांतहि शिलकी धान्य जें काय असेल तें
सारेणें आणविण्यास आम्हांला कसलीच अडचण पडणार नाहीं. आमचा सारा
युगोस्लाविया देश हें एक मोठें कुटुंब आहे. आमचे प्रांत एकमेकांना शक्य त्या
सर्व मार्गांनीं मदत करीत असतात.

*

*

*

कों. पुशाक यांजबरोबर मी दीड तास बोलत होतो. त्यांनीं बोस्नियन लोक-
राज्याचे अध्यक्ष कों. चेलाकोविच यांजबरोबर माझी मुलाखत अगोदरच ठरवून
ठेवलेली होती. मी त्यांचा निरोप घेऊन निघालों तेव्हां त्यांनीं हा कार्यक्रम मला
सांगितला. म्हणून कों. पेरिका मला शहराच्या मध्यवर्तींत अध्यक्षाच्या कचेरीकडे
घेऊन गेली. ही कचेरी म्हणजे एक प्रचंड दगडी इमारत आहे. दरवाज्यावर
पाहरेकरी होता. सेक्रेटरी आमचें स्वागत करण्यासाठीं वाट बघत उभाच होता.
आम्हांला लगेच आंत नेण्यांत आलें.

अध्यक्ष कों. चेलाकोविच आपलीं सगळीं इतर कामें बाजूला सारून आमचें
स्वागत करण्यासाठीं थांबलेले होते. नेहमींप्रमाणें 'झद्रावो,' हस्तांदोलन वगैरे
प्रास्ताविक कार्यक्रम आटोपल्यावर आमची मुलाखत सुरू झाली.

कों. चेलाकोविच हे धंद्यानें धातुकाम करणारे कामगार आहेत. त्यांनीं
गनिमी युद्धांत भाग घेतलेला आहे. उंच, पिळदार व घिप्पाड अशी त्यांची
शरीरयष्टि आहे. त्यांची चर्या तडफदार दिसते. त्यांच्या सदा हंसतमुखाकडे
पाहिलें कीं तुम्हांला त्यांच्याविषयीं एकदम आपलेपणा वाटूं लागतो. त्यांनीं नेहमीं-
च्या शिरस्त्र्याप्रमाणें माझ्या प्रकृतीची चौकशी करून विचारलें : "तुम्हांला इथं
साराजेवो शहरीं 'उल्दाना' वाटतं का 'झीमा' (थंड) वाटतं ? " माझ्या
खोलींत ऊब आणण्यासाठीं कों. पेरिकानें खास व्यवस्था केलेली नाहीं असें त्यांना
कळतांक्षणीं त्यांनीं आपल्या सेक्रेटरीला हांक मारली व माझ्या खोलींत विजेचा
'हीटर' ताबडतोब बसविण्याची व्यवस्था करण्यास त्याला फर्माविलें. [एक तासा-
भरानें मी हॉटेलांत माझ्या खोलीवर परत आलों तेव्हां तिथला गारठा अजीबात
नाहींसा झालेला मला आढळला. अध्यक्षांच्या आज्ञेनुसार विजेचा 'हीटर'
खोलींत चालू झालेला होता.] अध्यक्षांनीं कॉफी व 'रम्' मद्य मागविलें. पौर्वात्य
पद्धतीनुसार चिमुकल्या चांदीच्या पेल्यांतून हीं पेयें आम्हांला देण्यांत आलीं. कॉफी
तुर्कस्तानची होती.

अध्यक्ष चांगलेच संभाषणचतुर आहेत. त्यांची बोलण्याची धाटणी साधी व चटकदार आहे. मध्येच त्यांनी इंग्रजीत बोलण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांत त्यांची फारशी प्रगति होईना तेव्हां लगेच त्यांनी तो नाद सोडून दिला. त्यांनी बोस्निया प्रांतांतील मुसलमानांचा इतिहास बराच विस्ताराने सांगितला. पण त्यांनी सांगितलेली हकीकत पक्षाचे सेक्रेटरी कॉ. पुशाक यांनी अगोदर दिलेल्या माहितीशीच बहुतांशी जुळणारी अशी होती. आमचे संभाषण एक तासभर चालले होते. अध्यक्षांनी हिंदुस्थानांतील कम्युनिस्ट चळवळीविषयी व एकंदर राजकीय परिस्थितीविषयी आस्थेने चौकशी केली. त्यांना हिंदुस्थानांतील सद्यःस्थितीविषयी बरीच माहिती होतीसे दिसले. ते मार्क्सवादाचे सखोल अभ्यासक व अत्यंत कार्यक्षम पुढारी आहेत. आम्ही त्यांचा निरोप घेऊन जायला निघालो तेव्हां ते म्हणाले : “ मॉस्को शहरीं मला बाकरअली नांवाचा एक हिंदी इसम भेटला होता. त्याची बायको साराजेवोहून आलेली होती व ती त्याची चौकशी करित होती.” मी अध्यक्षांना सांगितले. “ हा इसम हिंदी राजकीय चळवळीच्या आसपास कुठंच असल्याचं मला तरी ठाऊक नाही.” तेव्हां अध्यक्ष उद्गारले : “ तसं मला तिथं असतांना वाटत होतंच. हा माणूस संधिसाधू आणि भरंवसा ठेवायला सर्वस्वी नालायक असला पाहिजे अशीच माझी त्या वेळींही समजूत झालेली होती.”

आम्ही अध्यक्षांचा निरोप घेतला. एकमेकांनी एकमेकांना एकमेकांचे फोटो व पत्ते दिले. तिथून आम्ही मोटारने साराजेवो रेल्वे वर्कशॉप पाहावयास गेलो. हें वर्कशॉप हुबेहूब परळ वर्कशॉपसारखे आहे. त्यांतलीं निरनिराळीं खातीं मिळून त्याची एकंदर लांबी सुमारे दीड मैल आहे. पण या वर्कशॉपमध्ये व परळ वर्कशॉपमध्ये एक फरक चटकन डोळ्यांत भरतो. इथे निरनिराळ्या खात्यांत कितीतरी स्त्रिया काम करतात. त्यांतल्या कित्येकजणी तर ‘उदारिक’ होत्या.

वर्कशॉपमध्ये मुख्यतः नादुरुस्त यंत्रसामुग्रीची व रेल्वे-इंजिनांची दुरुस्ती करण्याचें काम चालतें. डायरेक्टरने सांगितले—

“हल्लीं यंत्रांचे सुटे भाग इंग्लंड अगर अमेरिकेंत मिळण्याची फारच मारामार पडते. हे दोन्ही देश युगोस्लावियाला मदत करण्याच्या बाबतींत मुळींच उत्सुक नाहीत. म्हणून आमचे कामगार हे सुटे भाग इथल्या इथे या वर्कशॉपमध्येच तयार करतात. कित्येक ‘उदारिक’ कामगारांनीं सुट्या भागांच्या नवनव्या तऱ्हा शोधून काढून नांव मिळविले आहे. ते सगळ्यांत जास्त काम करतात. आमचीं इंजिनें कमीत कमी वेळांत ते दुरुस्त करतात.”

मी तिथल्या एका तरुण कामगाराला विचारलें—“तुम्ही इथें कामाला कां आलांत?” तो उत्तरला—“माझ्या देशाला रेल्वे वाहतुकीची फार निकडीची गरज आहे. आमच्या रेल्वेची जर्मनांनीं फार नासधूस केली. आम्हांला आतां आमच्या जनतेसाठीं या रेल्वे परत चालू करायला हव्या आहेत.” येवढें बोलून तो परत आपल्या कामाला लागला.

आणखी एका तरुण कामगार स्त्रीला मी भेटावयास गेलों. ती आपल्या यंत्रावरचें काम करण्यांत अगदीं गहून गेलेली होती. मी तिचें काम हातावेगळें होईतो दोन मिनिटें थांबलों आणि मग तिला विचारलें—“तुम्ही हें काम कां पतकरलें?” ती उत्तरली—

“पहिली गोष्ट म्हणजे मला असलं कठीण कामच आवडतं. दुसरी गोष्ट म्हणजे प्रत्येक पुरुषानं, स्त्रीनं अन् मुलानं आमच्या रेल्वे नीट चालू करायच्या कामांत मदत केली पाहिजे. अन् तेवढ्याचसाठीं मी इथं आल्यें. माझं हें काम मी दोन महिन्यांत झटपट शिकल्यें अन् आतां इथं काम करत्यें आहे.”

डायरेक्टरनें माहिती दिली—“ही मुलगी ‘उदारनिक’ झाली आहे. सहा महिन्यांत तिनं उत्कृष्ट कामगार म्हणून नांव कमावलं.”

रेल्वे वर्कशॉपमध्ये यांत्रिक व सांस्कृतिक शाळा

वर्कशॉपचें स्वतःचें मोठें सभागृह आहे. त्यांत २००० माणसें बसूं शकतात. या सभागृहांत ट्रेड युनियन चळवळीचीं अनेक कामें चालतात. वर्कशॉपचा सगळ्यांत जास्त लक्ष वेधणारा विभाग म्हणजे तिथल्या दोन शाळा होत. एकींत कामगारांच्या मुलांना यांत्रिक काम शिकविण्याची सोय होती व दुसरींत सांस्कृतिक शिक्षणाची सोय होती. यांत्रिक शिक्षणाच्या शाळेंत मोठमोठे इंजिनियर व अनुभवीक ‘उदारनिक’ कामगार शिक्षकांचें काम करतात. मी या वर्गांत गेलों तेव्हां इथें १५ ते १८ वर्षांचे सुमारे ५० मुलगे हजर होते. त्यांतले कांहींजण ‘प्रॅक्टिकल’ काम करीत होते.

सांस्कृतिक शाळेंत तरुण कामगार गणित शिकत होते. कांहीं जणांचें कविता-वाचन चाललें होतें. मुलांनीं मला विचारलें: “तुमच्या हिंदुस्थानांत कारखान्यांना जोडून असल्या शाळा असतात का?” मी उत्तरलों—“हिंदुस्थानांत आम्हांला अजून स्वातंत्र्ययुद्ध लढायचं आहे. अन् आमच्या कामगारांना अजून कारखाने व वर्कशॉप्स ताब्यांत ध्यायचीं आहेत. मग तिथं इतक्यांत असल्या शाळा कुठून असणार?”

वर्कशॉप पाहून झाल्यावर आम्ही परत निघतो इतक्यांत पांचसहा काम-
गार मार्शल टिटोचें पंचरसी धातूचें चित्र घेऊन आले. वर्कशॉपच्या ५०००
कामगारांनीं निवडून दिलेल्या फॅक्टरी कमिटीचे ते सभासद होते. त्यांनीं मला हें
चित्र भेट म्हणून दिलें आणि सांगितलें—“ हें आम्ही आमच्या वर्कशॉपमध्ये
तयार केलें. आम्ही हें तुम्हांला नजर करायचें ठरविलें आहे. तुम्ही हें हिंदुस्था-
नला घेऊन जावें.” मी ‘ख्वालाज’ (आभार) मानून या भेटीचा स्वीकार केला
आणि म्हणालों “ हें मला हिंदुस्थानला कसं नेतां येईल हा एक प्रश्नच आहे.
आज मी जाणार विमानांतून अन् त्यांतून ठराविक वजनापेक्षां जास्त सामान नेऊं
देत नाहींत. तरी पण मी कांहींतरी युक्तिप्रयुक्ति करून हें नेईनच.”

* * *

संध्याकाळीं ७ वाजतां कॉ. पेरिका मोटार घेऊन आली. नजीकच्या डोंगर-
माथ्यावर जाऊन तिथून साराजेवो शहराचें दृश्य मी पाहावें अशी तिनें सूचना
केली. बाहेर थंडीचा कडाका पडलेला होता. पण शेवटीं मी तिच्या बरोबर जायचें
ठरविलेंच. वाटेंत मी तिला तिची वैयक्तिक हकीकत विचारून घेतली. इथले लोक
स्वतःविषयीं फार थोडें बोलतात.

पेरिका स्वतःची हकीकत सांगूं लागली :

“ मी एक गनिमी सैनिक आहे. इतर कॉमरेड्सच्या बरोवरीनें मी
कोझारा व रोमानी या दोन्ही पर्वतांच्या परिसरांतल्या लढ्यांमध्ये भाग
घेतला. मी आहें सर्बियन. बेलग्रेड शहरीं मी माझ्या पतीसमवेत राहत होत्यें.
जर्मनांनीं बेलग्रेड सर केलें, त्यांनीं माझ्या पतीला अटक केली अन् गोळी
घालून ठार केलें. माझ्या पतीच्या मृत्यूची बातमी या नाझी नरपशूंनींच मला
सांगितली. मी बेलग्रेडला रामराम ठोकला व डोंगरांत पळून गेल्यें. पुढं
साराजेवोला जायसाठीं माझी निवड झाली. म्हणून मी बोस्निया प्रांतांत
आल्यें. इथल्या लढाया अत्यंत निकराच्या झाल्या. मी अनेकदां डोंगरांत
जाऊन या गनिमी लढायांमध्ये भाग घेतला. मी कितीदां तरी जर्मनांना
गुंगारा दिला; अनेक धोके पतकरून महत्वाच्या कामगिऱ्या पार पाडल्या.”

तिच्या या कामगिरीमुळें साराजेवोचे गनिमी सैनिक व बोस्नियन कामगार
तिला फार मोठा मान देऊं लागले. बोस्नियन कामगारांनीं आपल्या ट्रेड युनियन
काँग्रेसच्या मध्यवर्ती कमिटीची सभासद म्हणून तिची निवड केली. आम्ही रेल्वे
वर्कशॉपला भेट दिली त्या वेळीं साऱ्याच कामगारांचा तिच्याविषयींचा आदर व
भक्तिभाव मला प्रत्यक्ष पाहावयास मिळाला.

* * *

सभोवतालच्या डोंगरमाथ्यावरून साराजेवो शहराचें दृश्य फारच मनोहर दिसतें. दिवेलागणीनंतर तर हें दृश्य पाहून असें वाटतें कीं एकाद्या कपांत जशीं कांहीं रत्नेंच ठेवलेलीं आहेत. भोंवतालच्या सान्या टेंकड्यांवर व डोंगरांवर बर्फच बर्फ पडलेलें आहे. मधल्या लवणांत हें १, २०,००० वस्तीचें शहर आहे. इथें पौर्वात्य व पाश्चात्य या दोन्ही संस्कृतींचा संगम झालेला आहे. इथें लोकवस्तीहि मिश्रच आहे. इथें सर्बियन आहेत, क्रोट आहेत, मुसलमान आहेत. सारे गुण्या-गोविंदानें एकत्र राहताहेत, सारे एकमेकांच्या सुखासाठीं झटताहेत; उध्वस्त झालेल्या जुव्या नव्या धंद्यांची पुन्हां उभारणी करीत आहेत; रस्ते व रेल्वे बांधत आहेत, नवीं घरे बांधत आहेत, सान्या युगोस्लाव जनतेला सुखी जीवनाचा लाभ करून देत आहेत.

*

*

*

धर्मवेडे नसलेले युगोस्लाव मुसलमान

शनिवार, ता. १४ डिसेंबर १९४६

आज सकाळपासून पुन्हां मुलाखतींची व कार्यक्रमांची एकच भाऊगर्दी झाली. कॉ. पेरिका सकाळीं आठाच्या ठोक्याला आली. युरोपा हॉटेलच्या उपाहार-गृहांत सकाळचा चहा-फराळ उरकला व बोस्नियन लोकराज्याच्या अध्यक्ष मंडळाचे सेक्रेटरी कॉ. कूर्त हुसेन्या यांच्या भेटीस गेलों. कॉ. कूर्त जातीचे मुसलमान असून गनिमी योद्धे आहेत. यांचें वय ४५ च्या आसपास असेल. अतिशय तल्लख बुद्धीची आहे ही व्यक्ति. पार्लमेंट सभागृहांतील स्वतःच्या कचेरींत ते आमची वाटच पाहात बसले होते. आम्ही आल्याचें कळतांच बाहेर येऊन त्यांनीं आमचें स्वागत केलें.

कॉ. कूर्त यांनीं बोस्नियांतील मुसलमानांची माहिती आम्हांला सांगितली. इथल्या मुसलमानांना राष्ट्र हा शब्द कांटेतोल अर्थानें लावतां येत नाहीं असें मत देऊन ते म्हणाले.

“आम्ही बोस्नियांत संपूर्ण समता प्रस्थापित केली आहे. मुसलमानांच्या वांटणीला सर्बियन व क्रोएशियन यांच्या बरोबरीनें राष्ट्रीय हक्क व जबाबदाऱ्या आलेल्या आहेत. या लोकराज्यांत आमचे मुसलमान मंत्री चार आहेत.

लढ्याच्या सुरवातीला आमच्यांतल्या बेगांनीं (जमीनदारांनीं) जर्मनांशीं सहकार्य केलें. हे मुसलमान जमीनदार मुळांत तुर्कांनीं निर्माण केलेले होते व मागाहून

ऑस्ट्रियन व सर्बियन राज्यकर्त्यांनी स्वतःच्या मतलबासाठी त्यांना जवळ केलें होतें. जमीनदारांपैकीं फक्त एक पुढारी नूरिया पोइदाराच यानें मात्र जनतेची बाजू घेतली. हा एकच तेवढा भांडवलदार वर्गाचा पुढारी असा निघाला कीं ज्याला फॅसिझमविरोधी लढा जिंकण्याचें महत्त्व पटलें व फॅसिस्ट जुलूमशाहीचें जोखड झुगारून देण्याची आवश्यकता तीव्रतेनें जाणवली.

इथले गनिमी योद्धे युगोस्लाविया देश स्वतंत्र करण्यासाठीं व सर्बाना समान संधि मिळवून देण्यासाठीं नाझीशाहीचा मुकाबला किती शौर्यनिं करीत आहेत हें इथल्या मुसलमानांनीं समक्ष पाहिलें आणि त्यांना या उदाहरणानें स्फूर्ति मिळाली. मुसलमान जनता मोठ्या संख्येनें गनिमी योद्ध्यांना सामील होऊं लागली. बेगांना अगर मुसलमान भांडवलदारांना जनतेचा जो काय पाठिंबा होता तो आतां पूर्णपणें नष्ट झाला. कम्युनिस्ट पक्षाला बहुसंख्य जनतेचा प्रचंड पाठिंबा मिळाला. गेल्या निवडणुकींत माझ्याविरुद्ध एक मुसलमान जमीनदार प्रतिस्पर्धी उमेदवार म्हणून उभा राहिला. त्याला मुसलमान जनतेनें सपशेल आपटी दिली.

इथें आम्ही शेतकऱ्यांच्या हिताचें कायदे केले आहेत. ख्रिस्ती मठांच्या व इस्लामी वकफांच्या ताब्यांतली सारी जमीन आम्ही काढून घेतली. कांहीं प्रतिगाम्यांना जमीनदारी प्रथेचें पुनरुज्जीवन करावयास हवें होतें म्हणून त्यांनीं या धोरणाविरुद्ध प्रचार चालविला. परंतु ही सारी जमीन गरीब मुसलमान शेतकऱ्यांनाच वांटून मिळाल्यामुळें साहजिकच या फूटपाड्यांना जनतेचा पाठिंबा मुळींच मिळाला नाहीं. वकफ जमिनीचे वहिवाटदार हे आमच्या प्रांतांतले सगळ्यांत मोठे जमीनदार होते. कॅथोलिक ख्रिस्ती धर्ममठाप्रमाणेंच त्यांच्या ताब्यांत अफाट जमिनी होत्या. आतां त्यांच्या हातांतली सारी जमीन गेली. म्हणून ते आमच्याविरुद्ध घाणेरडा प्रचार करीत असतात. परंतु जनतेवर त्याचा कांहीं एक परिणाम होत नाहीं. युगोस्लावियांतले मुसलमान इतर देशांतल्या मुसलमानांप्रमाणें धर्मवेडे नाहींत. इतर स्लाव लोकांची जी भाषा तीच त्यांचीहि भाषा आहे. त्यांची संस्कृतीहि इतर समाजांच्या संस्कृतीहून विशेष निराळी अशी मुळींच नाहीं. त्यांचा धर्म तेवढा इतरांच्या पेक्षा वेगळा आहे. आणि हा धर्मसुद्धां तुर्कांनीं त्यांच्यावर सक्तीनें लादला होता हेंहि लक्षांत घेतलें पाहिजे.

आतांशा तर धार्मिक भेदांच्या या भिंतीहि कोसळून पडूं लागलेल्या असून मुसलमान समाज इतर समाजांशीं पूर्णपणें मिळून मिसळून राहात

आहे. अनेक सर्बियन व क्रोएशियन लोक मुसलमानांच्या मुलींशीं लग्न करतात. अनेक मुसलमान पुरुषहि स्लाव जातीच्या मुलींशीं लग्न करतात.

तसें म्हटलें तर आज वस्तुतः मुसलमान, सर्बियन अगर क्रोएशियन यांच्यांतील मतभेदांचा प्रश्नच अस्तित्वांत नाहीं. राष्ट्रीय एकजूटीच्या सरकारनें व कम्युनिस्ट पक्षानें या प्रश्नांचा केव्हांच निकाल लावला आहे. जर्मनांनीं या निरनिराळ्या गटांना एकमेकांविरुद्ध चिथवून हा प्रश्न मुद्दाम निर्माण केला होता.”

या प्रश्नासंबंधांत कम्युनिस्ट पक्षानें कोणतें धोरण आंखलें याची सविस्तर माहिती कां. कूर्त यांनीं दिली. सर्वांना समान संधी देण्याच्या पार्टीच्या धोरणामुळें युगोस्लावियांतील साऱ्या जनतेची भक्कम एकजूट पार्टीला कशी निर्माण करतां आली याचें त्यांनीं विवेचन केलें. शेवटीं कां. कूर्त म्हणाले—

“ ढीगभर नुसतेच ठराव करून अन् आश्वासनं देऊन ही एकजूट मुळींच साधतां आली नसती. सर्वांना रोजच्या व्यवहारांत समान संधि प्रत्यक्ष दिल्यामुळेंच ही एकजूट होऊं शकली.”

*

*

*

गनिमी ख्रिश्चन धर्मगुरू—लोकराज्याचा उपाध्यक्ष

या लोकराज्याचे उपाध्यक्ष नोव्हाक मास्तिलोविच यांनाहि मी भेटावें अशी इच्छा कां. कूर्त यांनीं प्रदर्शित केली. मी हो म्हटलें. मास्तिलोविच हे ख्रिस्ती धर्मगुरू आहेत. कां. कूर्त स्वतः त्यांना घेऊन आले. त्यांची लांबलचक दाढी वगैरे सरंजाम धर्मगुरूच्या पेशाला पूर्णपणें शोभेसाच होता. आम्ही दोघांनीं एकमेकांना “ झद्रावो ” म्हणून अभिवादन केलें, हस्तांदोलन केलें. मी त्यांना विचारलें. “ मि. मास्तिलोविच, इतर धर्मगुरूंचं तुमच्याबद्दल काय मत आहे ? ”

मास्तिलोविच—“ ज्यांच्या अंतःकरणांत थोड्या तरी भावना शिल्लक आहेत त्यांना मी आवडतों. मी गनिमी चळवळींत सामील झालों याचेंहि त्यांना कौतुक वाटतें. पण इतर कांहीं लोक याबद्दल माझा तिरस्कारहि करतात, पण त्यांना आतां जनतेचा पाठिंबा मुळींच मिळणार नाहीं. आमची जनता मला मानते आणि माझ्या कृतीचा गौरव करते. जर्मन आक्रमणाविरुद्ध आमच्या गनिमी योद्ध्यांनीं केलेला यशस्वी लढा आमच्या जनतेला अखंड स्फूर्ति देत राहिलेला आहे. ”

नोव्हाक मास्तिलोविच हे धर्मगुरू असले तरी गनिमी धर्मगुरू आहेत. जर्मन अंमलाखालीं युगोस्लाव जनतेला काय काय हालअपेष्टांना तोंड द्यावें लागलें हें त्यांनीं समक्ष पाहिलेलें आहे. तें पाहूनच त्यांनीं प्रार्थनामंदिर सोडून

देऊन जंगलाची वाट धरली आणि गनिमी स्वातंत्र सैनिकांच्या खांद्याला खांदा लावून फॅसिझमविरोधी युद्धांत हिरीरीनें भाग घेतला. ते अजून कम्युनिस्ट झालेले नाहीत. परंतु त्यांचें असें ठाम मत आहे कीं युगोस्लाविया देश स्वतंत्र करण्यांत कम्युनिस्ट पक्ष व गनिमी चळवळ या दोनच शक्तींनीं प्रभावी कामगिरी बजाविली व फॅसिझमचा मुकाबला फक्त याच शक्तींनीं केला. मास्तिलोविच यांनीं जनतेच्या लढ्यांत जनतेची बाजू घेतली म्हणूनच जनतेनें त्यांना पार्लमेंटचे सभासद निवडून दिलें आणि आज ते बोस्नियाच्या लोकराज्याच्या उपाध्यक्षपदावर आहेत.

*

*

*

या दोघांचा निरोप घेतल्यावर आम्ही साराजेवो शहरांतील गालिच्यांचा कारखाना पाहावयास गेलों. या कारखान्याला युगोस्लाव भाषेंत 'चिलिम' चा कारखाना म्हणतात. आम्ही गेलों त्यावेळीं मधली सुटी झालेली होती आणि कारखान्यांतल्या कामगार स्त्रिया तिथल्या प्रचंड भोजनगृहांत जेवत होत्या. ही भोजनगृहाची सोय कारखान्यातर्फेच केलेली आहे. चालकांनीं मला भोजनगृहांतच नेलें. कांहीं जणींचीं जेवणें नुकतींच आटोपलेलीं होती व त्या वाचीत बसल्या होत्या. इतर कांहींजणी अजून जेवत होत्या. यांच्यांतल्या पुष्कळशा कामगार स्त्रियांनीं पडदा झुगारून दिलेला होता. त्यांनीं मला सांगितलें—

“ आमच्यांतली पडद्याची चाल आम्ही कामगार स्त्रियांनीं केव्हांच मोडली. आतां ती मध्यम वर्गाच्या स्त्रियांपुरती शिल्लक राहिलेली आहे.”

त्यांच्यांतल्या कांहींजणींनीं मनमोकळेपणानें माझ्याशीं गप्पा मारल्या. मला त्यांनीं सर्वसाधारणपणें हिंदी स्त्रियांविषयीं व विशेषतः मुसलमान स्त्रियांविषयीं अनेक प्रश्न विचारले. मुसलमान स्त्रियांच्या जोडीला या कारखान्यांत कांहीं सर्बियन व क्रोएशियन कामगार स्त्रियाहि कामावर होत्या.

हा कारखाना पूर्वी कुणाच्या तरी खाजगी मालकीचा होता. त्या वेळीं इथल्या कामगारांचे फार हाल होत असत. पगार दरताशीं अवघा ५ दीनार मिळे. पण आतां हा कारखाना सरकारी मालकीचा झाल्यापासून पगार तिप्पट वाढून दरताशीं १५ दीनार झाले आहेत आणि तरीहि कारखान्याला चांगला नफा सुटतो. माझ्याशीं बोललें असलेल्या कामगार स्त्रियांमध्ये एक म्हातारी बाई होती. तिनें या कारखान्यांत चाळीसे वर्षे काम केलें आहे. ती मला म्हणाली—

“ त्या वेळची स्थिति अन् आतांची स्थिति यांत जमीन अस्मानाचा फरक आहे. आज हा कारखानाच आमच्या मालकीचा झालेला आहे.

आम्हांला आतां इथं किती मोकळं मोकळं वाटतं. कुणाची ताबेदारी नाही. म्हणून आम्ही मनापासून झटून काम करतो. अन् आम्हांला पगारहि भरपूर मिळतो.”

या कामगार स्त्रियांपैकीं कितीतरी स्त्रिया ‘उदारिक’ आहेत. त्यांनीं साच्यांमध्ये अनेक सुधारणा करून मालाचें उत्पादन वाढवून मोठें नांव कमावले आहे.

आमच्या गप्पा चालू होत्या तेवढ्यांत मधली सुटी संपली. सगळ्याजणींनीं मला ‘झद्रावो’ (नमस्ते) करून आपापल्या जागीं जाऊन काम सुरू केलें. मी मग खात्याखात्यांतून फिरून कारखान्याची पाहणी केली. कित्येक कामगार स्त्रिया साच्यावर गालिचे विणीत मार्शल टिटो व गनिमी युद्धाविषयींचीं देशभक्तिपर गाणीं म्हणत होत्या. त्यांच्या कामाचे कांहीं नमुने मला दाखविण्यांत आले. विणकामांतलें त्यांचें कसब औरच होतें.

कारखाना पाहून झाल्यावर मला येथील कामगार स्त्रियांच्या कमिटीनें गालिच्याचा एक लहानसा तुकडा भेट म्हणून दिला. या तुकड्यावर मुसलमान शेतकऱ्यांची चित्रे विणलेलीं होतीं. उत्कृष्ट कामगिरीचा हा एक नमुनाच होता.

*

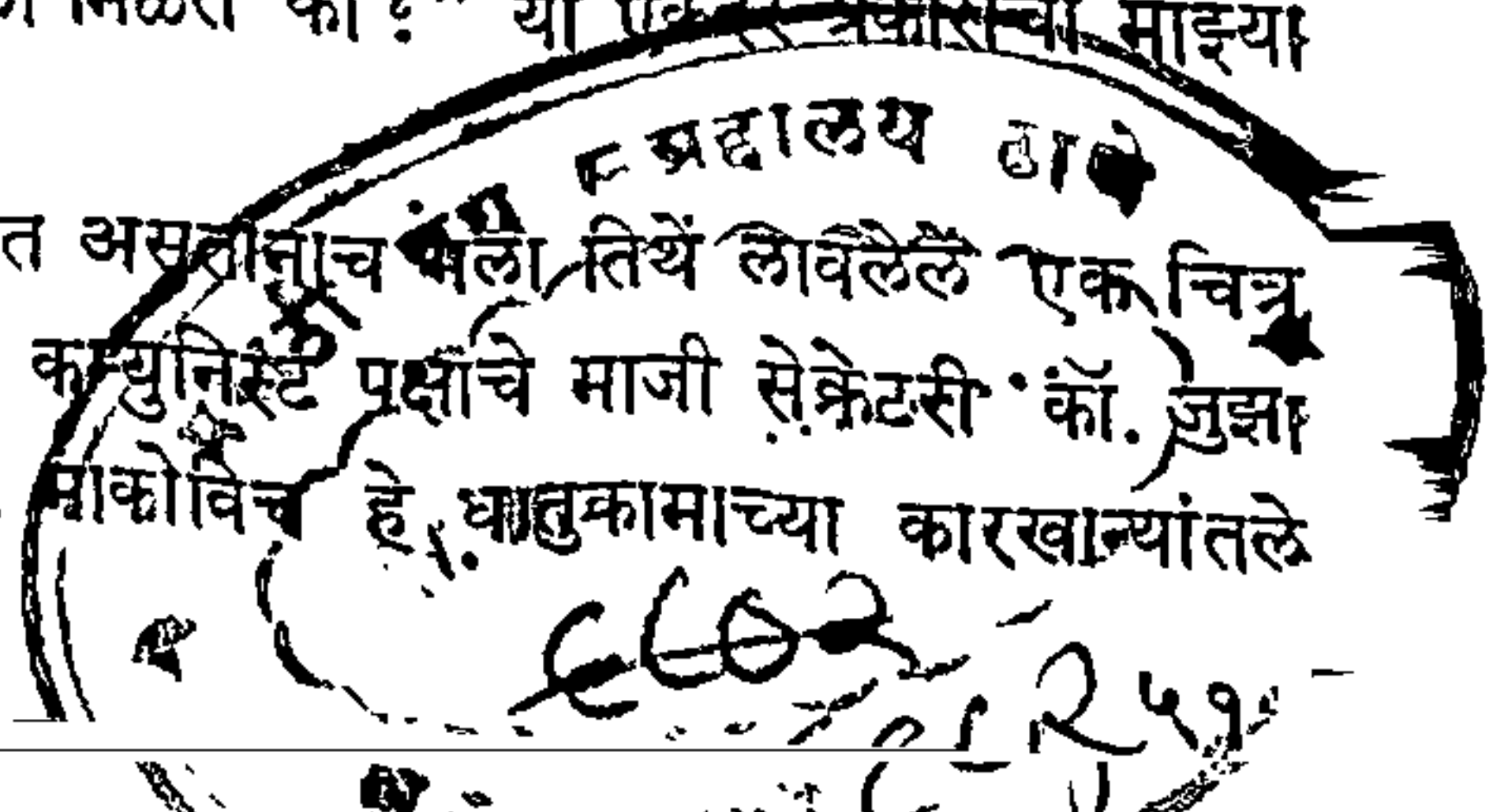
*

*

सिगारेटचा कारखाना आणि संगीत

मग आम्ही शहरांतला सिगारेटचा कारखाना पाहावयास गेलों. इथें मला वेगळाच अनुभव आला. फाटकांतून आंत शिरतांक्षणीं मला संगीताचे आलाप ऐकूं येऊं लागले. मी विचारलें : “ इथें काय संगीत विद्यालय आहे एखादें ? ” मला असें उत्तर मिळालें कीं इथल्या कामगार मुली मधल्या सुटींत संगीताचा अभ्यास करताहेत. आम्ही आंत गेलों. मोठ्या हॉलमध्ये संगीत शिक्षक आपला वर्ग चालवीत होता. तेथें आम्ही दहा मिनिटें थांबून कामगार मुलींचा संगिताचा अभ्यास कसा काय चालतो याची पाहणी केली. दुसरीकडे कांहीं तरुण कामगार बुद्धिबळें खेळत होते; इतर कांहींजण वाचन करीत अगर गप्पा मारीत बसलेले होते. माझ्या मनांत त्या वेळीं असा विचार आला, “ हिंदुस्थानच्या एका तरी कारखान्यांत असलें दृश्य बघायला मिलतें का ? ” या एकंदर प्रकाशाचा माझ्या मनावर जबरदस्त परिणाम झाला.

आम्ही हॉलमध्ये संगीत ऐकत असतानाच मला तिथें लाविलेले एक चित्र दाखविण्यांत आलें. युगोस्लावियाच्या कम्युनिस्ट पक्षाचे माजी सेक्रेटरी कॉ. जुझा माकोविच यांचें तें चित्र होतें. कॉ. माकोविच हे धातुकामाच्या कारखान्यांतले

कामगार होते, नंतर त्यांनी तो भंडा सोडून साराजेवोच्या सिगारेटच्या कारखान्यांत काम केलें. ते कामगार वर्गाचे थोर पुढारी होते. पार्टीच्या ऐन कठीण काळांत त्यांनी तिचें नेतृत्व केलें. १९२९ सालीं फॉसिस्टांनीं त्यांचा खून केला. युगोस्लावियाच्या कामगारांनीं त्यांची आठवण सतत जागृत ठेवलेली असून त्यांच्या चरित्राचें स्मरण कामगारांना स्फुरण देतें.

या कारखान्यांत लहान मुलांसाठीं चालविलेला शिशु-विहार (केश) आम्हांला दाखविण्यांत आला. त्यांतील व्यवस्था इतर कोणत्याहि देशांतील अशा शिशु-विहाराच्या तोडीची असल्याचें आम्हांला आढळून आलें. इथले कारखाने पाहून माझी अशी खात्री झाली कीं आणखी पांच वर्षांत युगोस्लाविया आपले सारे कारखाने इतर कोणत्याहि देशापेक्षां जास्त प्रमाणांत सर्व आधुनिक साधनांनिशीं सज्ज करील. कारण इथलें जनतेचें सरकार देशांतील कामगार व शेतकरी जनतेच्या हिताकडे इतक्या आपुलकीनें लक्ष पुरवतें कीं तें या गोष्टी केल्यावांचून राहणारच नाही.

आम्ही कारखान्यांत सर्वभर हिंडून आलों. सध्यां त्यांचीं फारच थोडीं खातीं चालू आहेत. इथली बहुतेक सगळी यंत्रसामुग्री जर्मनांनीं शहरांतून माघार घेण्यापूर्वीं उध्वस्त केली होती. कारखान्याच्या इमारतींतील चार मोठ्या विभागांत यंत्रेंच नाहीत. या विभागांची डागडुजी नुकतीच पूर्ण करण्यांत आली. डायरेक्टरनें सांगितलें—“आम्ही या विभागांसाठीं नवी यंत्रसामुग्री मागविलेली आहे, ती लवकरच येईल.” कारखान्याच्या चालू असलेल्या विभागांतहि अगदीं नव्या धर्तीचीं यंत्रें आहेत. या यंत्रांवर दर दिवसाला ४,००,००० सिगारेट्स तयार होतात. म्हणजे इथें मिनिटाला ८५०० सिगारेट्स तयार होतात. इथें एकंदर २०० कामगार आहेत.

सिगारेट्सच्या पेठ्या भरण्याच्या खात्यांतील कामकरी मुली काम करतां करतां गाणीं म्हणत होत्या. त्यांचें काम झराझर चाललेलें होतें. इतर देशांत, विशेषतः हिंदुस्थानांत, कामगारांना काम करतांना एकमेकांशीं बोलूंसुद्धां देत नाहीत, मग गाणीं म्हणूं देणें तर दूरच राहिलें. इथल्या कामगारांच्या गाणीं म्हणण्यानें त्यांच्या कामांत कसलाहि व्यत्यय येत नव्हता.

कारखान्यांत जिकडे तिकडे ‘सिगारेट कामगार युनियन झिंदाबाद !’ ‘मार्शल टिटो झिंदाबाद !’ ‘युगोस्लाव ट्रेड युनियन काँग्रेस झिंदाबाद !’ अशा घोषणा लावलेल्या होत्या.

या कारखान्यांतील शंभर कामगारांना जर्मनांनी गोळ्या घालून ज्या जागी ठार केलें त्या जागा डायरेक्टरांनं आम्हांला दाखविल्या. जंगलांतील गनिमी योद्ध्यांशीं इथले कामगार संबंध ठेवतात असा संशय येतांच जर्मनांनीं हें हत्याकांड सुरू केलें. खुद्द डायरेक्टरहि या हत्याकांडांत सांपडला असता; पण त्यानं ऐन वेळीं त्यांच्या हातावर तुरी देऊन आपली सुटका करून घेतली. जर्मनांनीं शंभर कामगार ठार केले, यंत्रें उध्वस्त केलीं, साऱ्या कारखान्याची वाताहत केली. जर्मनांची हकालपट्टी करून देश स्वतंत्र केल्यावर मगच कामगारांनीं या कारखान्यांतील कांहीं यंत्रें दुरुस्त केलीं व कारखाना थोडाफार चालू केला. नवी यंत्रसामुग्री लवकरच आमच्या हातीं येईल आणि ती घसवून आम्ही दोन वर्षांत सारा कारखाना पूर्ववत चालू करूं असें डायरेक्टरांनं सांगितलें.

शेवटीं इथल्या कारखान्यांत उत्कृष्ट युगोस्लाव तंबाकूच्या तयार केलेल्या ताज्या सिगारेट्सचा एक मोठा डबा कामगारांनीं मला नजर केला.

*

*

*

युगोस्लाव ट्रेड युनियन काँग्रेसचे अध्यक्ष कॉ. सालाय

आम्ही भोजनासाठीं हॉटेलांत परत आलों. नंतर मध्यवर्ती ट्रेड युनियन कौन्सिलचे (युगोस्लाव ट्रेड युनियन काँग्रेसचे) अध्यक्ष कॉ. सालाय यांची आम्ही भेट घेतली. बोस्नियांतील ट्रेड युनियन्सच्या परिषदेच्या कामकाजांत मदत करण्यासाठीं ते मुद्दाम साराजेवोला आलेले होते. (याच परिषदेला उद्देशून काल मी अभिवादनपर भाषण केलें होतें.) मी आजच साराजेवोहून निघणार होतो, पण कॉ. सालाय यांनीं मला आणखी एक दिवस राहण्याचा आग्रह केला व आपण दोघे बरोबरच बेलग्रेडला जाऊं असें सुचविलें. मी माझें जाणें एक दिवस लांबणीवर टाकण्यास कबूल झालों. कॉ. सालाय यांजवर कामाचा बोजा फार आहे. कामगार चळवळीवर लक्ष ठेवणें, तिचें मार्गदर्शन करणें, देशांतील कारखाने पुन्हां उभारण्याच्या कामावर देखरेख करणें, जनतेच्या गरजा भागविण्यासाठीं मालाचें उत्पादन वाढविण्यावर कटाक्ष ठेवणें—अशी बहुविध कामगिरी त्यांना करावी लागते. अर्थात् अशा कार्यकर्त्यांबरोबर प्रवास करत, करतां सविस्तर बोलण्याची चांगली आयती चालून आलेली संधि मी सोडणें शक्यच नव्हतें.

कॉ. सालाय हे एक जुने अनुभवी क्रांतिकारक व गनिमी योद्धे आहेत. ते धातुकामाच्या कारखान्यांतले कामगार होते. जागतिक कामगार संघाच्या

कार्यकारी मंडळाचे ते सभासद आहेत. त्यांनीं सोवियत युनियनमध्ये १४ वर्षे राहून काम केले आहे. त्यांनीं युगोस्लावियांतील कामगार चळवळीची तपशीलवार माहिती मला सांगितली. ही माहिती या पुस्तकांत मी वेगळ्या प्रकरणांत दिली आहे.

या प्रवासांत कोः सालाय यांच्याशीं माझी चांगली दोस्ती जमली. त्यांचा स्वभाव मोठा आनंदी आहे. सदा हसतमुख असतात ते. आणि कांहींना कांहीं तरी विनोद करत असतात. संघटना कार्यांत त्यांचा मोठा हातखंडा आहे. ट्रेड युनियन काँग्रेसचे अध्यक्ष या नात्यानें त्यांनीं दांडगे कर्तृत्व गाजविलें आहे. कामगारवर्गाचे ते अत्यंत आवडते पुढारी आहेत.

*

*

*

कामगारांचा सांस्कृतिक कार्यक्रम

शनिवारीं तिसरे प्रहरीं मी एक तासभर ट्रेड युनियन परिषदेला हजर राहिलों. एक स्त्री कामगार प्रतिनिधि कामगारांच्या सांस्कृतिक संघटनेचा रिपोर्ट परिषदेला सादर करित होती. ती स्वतः एक गिरणी कामगार आहे व ट्रेड युनियन काँग्रेसच्या मध्यवर्ती कमिटीची सभासद आहे. कामगारांसाठीं आणखी नाटकें लिहिलीं पाहिजेत, कामगार भागांत आणखी नाट्यमंदिरे व आणखी शाळा काढल्या पाहिजेत, आणि अशा रीतीनें कामगार वर्गाची सांस्कृतिक प्रगति घडवून आणली पाहिजे अशी तिनें आपल्या भाषणांत मागणी केली.

संध्याकाळीं आम्ही कामगारांच्या सांस्कृतिक कार्यक्रमाला हजर राहिलों. हा कार्यक्रम साराजेवोच्या कामगारांनीं खास माझ्यासाठीं व परिषदेला आलेल्या प्रतिनिधींसाठीं ठेवलेला होता. युगोस्लावियाचें राष्ट्रीय नृत्य व गाणीं या कार्यक्रमांत होतीं. जर्मन आक्रमणाविषयींचें एक नाटक करून दाखविण्यांत आलें. नाटकाचें संविधानक थोडक्यांत असें होतें :

एक जर्मन शिपाई एका खेड्यांत अनन्वित अत्याचार करतो. त्याला एक रेल्वे कामगार ठार मारतो. कामगाराला अटक करून गोळी घालून ठार करण्यांत येतें. सारे गांवकरी गांध सोडून जंगलांत पळून जातात आणि गनिमी योद्ध्यांना सामील होतात. या वेळेपर्यंत हें खेडें जर्मनविरोधी लढ्यांत सामील झालेलें नसतें. पण रेल्वे कामगाराला जर्मनांनीं गोळी घातली असें कळतांच हें खेडें व त्याच्या आसपासचीं सारीं खेडीं जर्मनांविरुद्ध बंड करून उठतात आणि जर्मनांवर हल्ला करून हा सारा प्रदेश जर्मनांच्या तावडींतून सोडवितात. कामगार नटनट्टींचीं या

नाटकांतील कामें फारच उत्कृष्ट झालीं. नाटक अत्यंत परिणामकारक बळें. हें नाटक नसून एकंदर प्रसंग जणू प्रत्यक्षच डोळ्यांसमोर घडत आहेत असें पाहणाऱ्यास वाटत होतें.

२१.७३.

कार्यक्रमाच्या शेवटीं गाणीं म्हणण्यांत आलीं त्यांत साऱ्या प्रेक्षकांनीं भाग घेतला.

२१.७४.

नाटक संपल्यावर सभागृहांतील सर्व खुर्च्या व बाकें बाहेर नेऊन ठेवून नृत्याच्या कार्यक्रमासाठीं जागा मोकळी करण्यांत आली. प्रथम साऱ्या स्त्रीपुरुषांनीं मिळून युगोस्लावियाचें राष्ट्रीय नृत्य केलें. मग जोडी जोडीनें नृत्य चालू झालें. आम्ही एका कोपऱ्यांत बसून थट्टाविनोद करीत बराच वेळ हें नृत्य पाहात होतो. युगोस्लाव ट्रेड युनियन काँग्रेसचे अध्यक्ष काँ. सालाय यांचा थट्टा करण्यांत तर हातखंडा आहे. त्यांनीं मला काँ. पेरिकाबरोबर नृत्य करण्याची सूचना केली. मी अर्थातच ती नाकारली. कारण मला नृत्य करतां येत नसल्यामुळें माझी फजीति झाली असती.

मध्यरात्र उलटून गेली तरी इथला हास्यविनोद व नृत्याचा कार्यक्रम आटोपण्याचें चिन्ह दिसेना. दुसरे दिवशीं रविवार असल्यामुळें जाग्रणाची धास्ती कुणालाच नव्हती. म्हणून आम्ही मध्येंच निघून जाण्याचें ठरविलें. आमच्यासाठीं लगेच काँफी आणण्यांत आली. आणि मग आम्ही 'झद्रावो,' 'दोविना' इत्यादि शब्दोच्चार करीत व हस्तांदोलन करीत या स्वतंत्र, दिलखुलास, क्रांतिकारक ट्रेड युनियन कार्यकर्त्यांचा व कामकऱ्यांचा निरोप घेऊन निघालों.

*

*

*

रविवार, ता. १५ डिसेंबर १९४६

आजहि मी ट्रेड युनियन परिषदेला हजर होतो. तिचा समारोप चालू होता. सर्व चर्चेचा निष्कर्ष काँ. सालाय यांनीं प्रतिनिधींना समजावून सांगितला. त्यांनीं आपल्या छोट्या भाषणांत देशांतील उत्पादन वाढीसाठीं कसकसे प्रयत्न केले पाहिजेत या मुद्यावर विशेष भर दिला. उत्पादन वाढल्यामुळें कामगार-शेतकऱ्यांना उपयुक्त जिनसा जास्त प्रमाणांत मिळतील, आज सारे कारखाने कामगार-शेतकऱ्यांच्या मालकीचेच असल्यामुळें जादा उत्पादनाचा फायदा त्यांनाच मिळेल, इत्यादि मुद्दे त्यांनीं समजावून सांगितले. प्रत्येक कामगार ट्रेड युनियन संघटनेंत आला पाहिजे, बोस्नियांत फक्त ६३ टक्के कामगारच अजूनपर्यंत संघटित झालेले आहेत, संघटनेबद्दल कामगारांच्या मनांत उत्साह निर्माण

करण्यासाठी कामगार वर्गामध्ये राजकीय जागृति वाढविली पाहिजे,—या मुद्यांचे विवेचन कॉ. सालाय यांनी आपल्या भाषणांत केले.

बोस्नियांतील ट्रेड युनियन चळवळीचे अध्यक्ष कॉ. सफकत माग्लाइलिच यांनी अत्यंत परिणामकारक भाषण करून परिषदेचे निर्णय कसोशीने अंमलांत आणण्याचा आदेश कामगारांना दिला. उत्पादन वाढीच्या क्षेत्रांत कामगारांनी चढाओढीने काम करून ठरलेला कार्यक्रम पार पाडवयास पाहिजे असे त्यांनी सांगितले. ते स्वतः मुसलमान असून धातुकामाच्या कारखान्यांतले कामगारच आहेत व त्यांनी गनिमी युद्धांत मोठी कामगिरी बजाविलेली आहे. त्यांनी उत्पादन वाढीचे उदाहरण म्हणून गिरणी धंद्यांतील धातु कामगारांची हकीकत सांगितली; या कामगारांनी आपला उत्पादनाचा 'कोटा' ठरलेल्या वेळेच्या एक महिना अगोदरच पूर्ण केला होता. ही हकीकत ऐकतांच परिषदेचे सारे प्रतिनिधी उठून उमे राहिले आणि टाळ्यांचा कडकडाट करून त्यांनी या कामगारांचे अभिनंदन केले. अध्यक्षांच्या समारोपाच्या भाषणानंतर परिषदेचे काम संपले. परिषदेतर्फे प्रतिनिधींना युरोपा हॉटेलांत खाना होता, त्यासाठी मलाहि आमंत्रण होते.

खान्याच्या प्रसंगी कॉ. सफकत यांनी हिंदी कामगार वर्गाला व मला अनुलक्षून स्वागतपर भाषण केले. मी उत्तरादाखल चार शब्द सांगतांना युगोस्लावियाच्या जनतेला व गनिमी योद्ध्यांना अभिवादन केले. आणि कॉ. स्तालिन व मार्शल टिटो यांचा गुणगौरव केला. कॉ. सफकत यांनी कॉ. पी. सी. जोशी यांचा गुणगौरव करून 'हिंदी कम्युनिस्ट पार्टी झिंदाबाद' अशी घोषणा दिली. नंतर सर्वांनी मिळून

स्तालिन गोज दु जर्मनी
टिटो मार्चेस थ्रू रोमानी
अन्वर होझा क्रॉसेस थ्रू आल्बनी
हें सुप्रसिद्ध गाणें खान्याच्या समारोपादाखल म्हटलें.

*

*

*

कासिन्दो येथील आरोग्यभुवन

भोजनानंतर आम्ही मोटारीतून कासिन्दो येथील आरोग्यभुवन पाहण्यास गेलो. क्षयरोगाची भावना झालेल्या कामगारांसाठी या खास आरोग्यभुवनाची तरतूद केलेली आहे. हें ठिकाण साराजेवोपासून २५ मैल अंतरावर डोंगरांत आहे.

वाटेनें जातांना गनिमी युद्धांत प्रसिद्धीला आलेलीं अनेक स्थळें आम्हांला दाख-
विण्यांत आलीं.

आम्ही सायंकाळीं साडेसहाच्या सुमारास आरोग्यभुवनांत दाखल जालों.
आजारी कामगार संध्याकाळचें भोजन करीत होते. आम्ही भोजनगृहांत जातांच
सर्वांनीं उमे राहून ' हिंदी कम्युनिस्ट पार्टी झिंदाबाद !' हिंदी जनता झिंदाबाद !'
अशा घोषणांनिशीं आमचें हार्दिक स्वागत केलें.

कों. माग्लाइलिच यांनीं मोजक्या शब्दांत कामगारांनां माझा परिचय
करून दिला. मी समयोचित उत्तर देतांना आमच्या स्वातंत्र्य लढ्याची माहिती
सांगितली व त्यांनीं स्वतःचा देश स्वतंत्र केल्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन केलें.
मी म्हणालों—

“ मार्शल टिटोच्या नेतृत्वाखालीं तुम्ही यशस्वी लढा केलांत
म्हणूनच तुम्हांला ही आरोग्यभुवनाची सोय करून घेतां आली. फॅसिझम-
विरोधी युद्धांत तुम्ही युगोस्लाव जनांनीं विजय मिळविला, म्हणूनच आज
तुम्हांला साऱ्या सुखसोई उपलब्ध झालेल्या आहेत. सोविएत युनियन
वगळल्यास इतर कोणत्याहि देशांत कामगारवर्गांला युगोस्लावियासारखें
सुखी जीवन लाभलेलें नाहीं. तुम्हां सर्वांच्या तब्येती लवकर सुधारोत
आणि तुम्ही परत दुप्पट उत्साहानें देशाच्या सेवेला लागाल, अशी सदिच्छा
मी प्रदर्शित करतो. ”

तिथल्या एका आजारी कामगारानें आपल्या भाषणांत हिंदी कामगारवर्गांला
व हिंदी जनतेला साम्राज्यशाहीविरोधी लढ्यांत यश मिळो अशी सदिच्छा व्यक्त
करणारें भाषण केलें.

मग आम्ही आरोग्यभुवनाची पाहणी केली. सध्यां तेथें १२० आजारी
कामगार आहेत. त्यांतल्या कांहीं जणांची प्रकृति झराझर सुधारत आहे. मी
तिथल्या डॉक्टरांना व नर्ससनां भेटलों, त्यांनीं सांगितलें कीं इथें आलेल्यापैकीं
९९ टक्के लोक खडखडीत वारे होऊन परत कामावर गेले आहेत. या आरोग्य-
भुवनाच्या इथें एकंदर १७ इमारती आहेत. भोंवतालचें वातावरण अत्यंत
आल्हाददायक आहे. म्हणूनच नाझींनीं हा देश पादाक्रांत केल्यावर येथेंच आपली
मुख्य लष्करी कचेरी ठेवलेली होती. भोंवतालीं पसरलेल्या डोंगरांच्या रांगांमुळें
इथलें निसर्ग सौंदर्य अत्यंत रमणीय झालेलें आहे.

जर्मन आक्रमणानंतर जनरल रोमेलचें मुख्य ठाणें या ठिकाणीं होतें. रोमेल
इथें असतांना ज्या इमारतींत राहत होता ती मला दाखविण्यांत आली. कार्यकर्ते

या वेळीं मला म्हणाले—“ पण आम्ही आमच्या जनतेची एकजूट करून जर्मनांशी लढून त्यांना हांकलून लावलं. तुम्हीदेखील अशीच एकजूट करून ब्रिटिशांना हिंदुस्थानातून हांकलून द्याल अशी आम्हांला उमेद आहे. ”

इथल्या निसर्ग सौन्दर्याविषयीं चार शब्द लिहिल्यावांचून राहवणें शक्य नाही. या जागेच्या भोंवतालीं लहान टेकड्या व मोठे डोंगर पसरलेले असून डोंगरांच्या शिखरांवर बर्फ पडलेले आहे. या बर्फामुळें डोंगरांनीं जणूं शुभ्र टोप्याच घातलेल्या आहेत असें वाटतें. शिखराच्या खालच्या भागांत हिरवीगार झाडेंझुडपें आहेत. त्यांमुळें या डोंगरांनीं हा हिरवा कोट घातल्यासारखा वाटतो. पायथ्यांशीं पुन्हां बर्फाचा थर आहेच. हे जणूं काय डोंगरांनीं पायांत घातलेले कॅनव्हासचे पांढरे बूट वाटतात. या आरोग्यभुवनाच्या गच्चीवर उभें राहून भोंवतालची वनश्री पाहूं लागलें कीं भानच हरपून जातें. असा देखावा इतरत्र क्वचितच पाहायला मिळेल.

आम्ही इथल्या निरनिराळ्या इमारतींत जाऊन आजारी कामगारांना भेटलों. कांहीं जणांशीं आम्ही ‘ तुमाच ’ च्या (दुभाष्याच्या) मदतीनें गप्पागोष्टी केल्या. त्यांना फार आनंद झाला. त्यांनीं मोठ्या अभिमानानें आम्हांला सांगितलें— “ एका काळीं हें आरोग्यभुवन केवळ श्रीमंतांसाठीं राखून ठेवलेलें होतें. पण आज आमच्या जनतेच्या सरकारनें येथें कामगार, शेतकरी व गरीब मध्यम वर्गातील सामान्य जनतेची सोय केलेली आहे. ” या कामगारांपैकीं कित्येकजण वयस्क होते, त्यांना आपल्या देशांतील जाचक जुना जमाना स्वानुभवावरून ठाऊक होता.

आम्हांला फारसा वेळ नव्हता म्हणून हा भेटी देण्याचा कार्यक्रम आम्ही आवरता घेतला. भोजनगृहांत चहापान झाल्यानंतर आम्ही परत निघालों. भोजनगृहाला लागून एक थिएटर आहे. तेथें कांहीं आजारी कामगार नृत्य-गाणीं वगैरे कार्यक्रमांत मग्न होते.

आम्ही इथून निघून रात्रौ साराजेवोला परत आलों आणि लगेच बेलग्रेडला जाण्यासाठीं निघालों.

माझा बोस्नियाच्या प्रवासाचा कार्यक्रम आंखलेल्या योजनेप्रमाणें उत्तम रीतीनें पार पडला. साराजेवोहून रेल्वेनें परत बेलग्रेडला जातांना बोस्नियांतील आणखी एक शहर पाहण्याचा योग अचानक जुळून आला. जर्मन-अँग्लो-अमेरिकन बॉंबर विमानांनीं या शहराची सर्वस्वीं धुळधाण उडविलेली आहे. तिथल्या

लोकांना राहण्यासाठी निवाऱ्याची एकहि जागा राहिलेली नाही. या शहराचें नांव ब्रोद, याचें वर्णन मी पुढच्या प्रकरणांत करण्याचें योजिलें आहे.

*

*

*

युद्धांतील विध्वंसाचें प्रतीक

उध्वस्त ब्रोद

आमची गाडी ठरलेल्या वेळेला साराजेवो स्टेशनांतून सुटली. कॉ. सेफकेत, कॉ. पेरिका आणि इतर अनेक कार्यकर्ते आम्हांला निरोप देण्यासाठी स्टेशनवर हजर होते. आमची गाडी जर ठरलेल्या वेळापत्रकाप्रमाणें गेली असती तर आम्ही ब्रोद शहरीं दुपारी तीनच्या सुमारास पांचलों असतों आणि तिथून गाडी बदलल्यावर दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं दहा वाजतां बेल्ट्रेडला दाखल झालों असतों. पण वाटेंत एक अडथळा आला आणि त्यामुळें आम्हांला ब्रोद शहरीं पांच तास मुकाम करण्याची संधि मिळाली. युद्धखोर व फॅसिस्ट गुंड केवढी वाताहत करूं शकतात याचें प्रत्यक्ष दृश्यच आम्हांला या निमित्तानें पाहण्यास मिळालें.

आमची गाडी साराजेवोहून ३० मैल अंतरावर गेली आणि तिथेंच थांबली. तिथें दुसऱ्या एका गाडीचे डबे रूळावरून घसरले होते. सिंगल-लाइन असल्यामुळें आमच्या गाडीला इथें पांच तास खोळंबावें लागलें. तेवढ्या अवधींत ब्रोदहून बेल्ट्रेडला जाणारी गाडी निघून गेली. आम्ही दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं साडेनवाला ब्रोद शहरीं आलों. संध्याकाळीं पांच पर्यंत बेल्ट्रेडच्या गाडीला अवकाश होता. म्हणून आम्ही तेवढ्या अवधींत शहर पाहण्यासाठीं गेलों.

कॉ. सालाय यांनीं ' नॅशनल फ्रंट ' च्या (सर्वपक्षीय राष्ट्रीय आघाडीच्या) कचेरीला फोन करून आमच्यासाठीं मोटारी बोलावून घेतल्या. रस्त्यानें जातांना आम्हांला जें दृश्य दिसलें तें पाहून आम्ही स्तंभितच झालों. साऱ्या इमारती एकतर अर्धवट उध्वस्त झालेल्या अगर अजिबात जमीनदोस्त झालेल्या दिसल्या. जिकडे तिकडे पडझडीचे ढीगच्या ढीग लागलेले होते. काहीं ढीग हालवून नेलेले होते, तर बाकीचे नेण्याचें काम चालू होतें.

ही सारी नासधूस १९४३-४४ सालीं अँग्लो-अमेरिकन विमानांच्या बॉम्बफेंकीमुळें झाली असें मला सांगण्यांत आलें. जर्मनांनीं हि हें शहर सोडतांना आपल्याला करतां आली तितकी नासाडी केलीच. ब्रिटिशांनीं या शहरावर

अत्यंत बेगुमानपणें बॉम्बफेंक केली. तिच्यापार्शींच भयंकर प्राणहानि झाली व सारें शहर बेचिराख झालें.

आम्ही ' नॅशनल फ्रंट ' च्या कचेरींत दाखल झालों. थंडी भयंकर पडलेली होती. आम्हांला तर ती सोसेना. शेगडी पेटवून देण्यांत आल्यावर आम्ही थोडीशी ऊब घेतली. तेवढ्यांत स्थानिक ट्रेड युनियन कचेरींतला एक कॉमरेड मला शहरांतील सर्वांत जास्त उध्वस्त झालेला भाग दाखवायला नेण्यासाठीं हजर झाला. मी त्याच्याबरोबर बाहेर जाऊन पाहातों तों आम्हीं जिथें आलों होतों त्या कचेरीची इमारतहि उध्वस्त झालेल्यापैकींच एक असल्याचें दिसून आलें. तिचा एक भागच काय तो धड होता, आणि त्याचीच डागडुजी करून तेथें नॅशनल फ्रंटची कचेरी थाटलेली होती. आम्ही शहर पाहण्यास निघालों. ज्या ज्या रस्त्यावर जावें तेथें तेथें पडझडीचे ढीगच्या ढीग उभे होते. त्यांतल्या कांहीं घरांतून लोक कसेवसे अडचणीनें राहात होते. चुकून कुठेंतरी चारदोन घरें या हलकल्लोळांतून बचावलेलीं दिसत होतीं. त्यांत लोकांची खेंचाखेंच झालेली होती. एकेका लहानशा त्रिहाडांत दोनदोन तीनतीन कुटुंबांना राहावें लागत होतें.

पडझडीच्या ढिगाऱ्यांलगतच विटा, सिमेंट व बांधकामाचें सामान रचून ठेवलेलें आम्हांला दिसलें. कांहीं घरें बांधूनहि झालेलीं होतीं व कांहींचें बांधकाम चालू होतें. जनतेसाठीं नवीं घरें बांधून देण्याच्या बाबतींत स्लोवेनियन सरकार प्रयत्नांची पराकाष्ठा करीत आहे. या कामासाठीं इतर भागांतील बांधकाम कामगार मुद्दाम इकडे बोलावून घेण्यांत आले आहेत. युवक चळवळीलाहि या कामांत भाग घेण्यास उत्तेजन देण्यांत येत आहे. कारखाने व घरें पुन्हां बांधण्याचें काम जिकडे तिकडे जोरांत चालू आहे. मला शहर दाखवावयास आलेल्या ट्रेड युनियन कार्यकर्त्यांनीं सांगितलें—“ आणखी तीन वर्षांनीं जर तुम्ही परत या शहरां याल तर तुम्हाला इथें एक नवेंच शहर वसलेलें आढळेल. ”

आमची मोटार सावा नदीच्या कांठानें चालली होती. ही युगोस्लावियाची राष्ट्रीय नदी. देशाच्या साऱ्या भागांतून ही वाहते. चांगली भरपूर खोल व रुंद आहे ही नदी. हिच्यांतून आगबोटीची वाहतूक चालते.

नदीच्या पैल तीरावर बोस्नियन ब्रोद हें शहर आहे. या शहराचीहि वैमानिक बॉम्बफेंकीत अतिशय नासधूस झाली.

जर्मनांचा कॉन्सेन्ट्रेशन कॅम्प जेथें होता ती जागा मला दाखविण्यांत आली. गनिमी योद्ध्यांशीं संबंध ठेवल्याबद्दल अनेक नागरिकांना जेथें जर्मनांनीं गोळ्या

घालून ठार केलें, ती जागाहि मी पाहिली. जर्मनांचा या शहरावर ताबा अस-
तांना त्यांनीं अनेक नागरिकांना ज्या झाडांवर लटकावून फांशीं दिलें तीं झाडेंहि
मला दाखविण्यांत आलीं.

आणखी थोडें अंतर पुढें गेल्यावर मला एक जागा दाखविण्यांत आली.
तिथें पूर्वीं ब्रोद शहरांतला तुरुंग होता. शहरावर बॉम्बफेंक सुरू झाली त्यावेळीं
तुरुंगांतल्या कैद्यांना सोडून देण्यास जर्मनांनीं नकार दिला. एकंदर २०० कैदी
बॉम्बफेंकींत ठार झाले. त्यांत १४ कम्युनिस्ट पुढारी होते. तुरुंगाचा एक अगदीं
लहानसा अवशेष तेवढा त्या जागेवर आहे. बाकीची सारी इमारत साफ धुळीला
मिळाली.

ब्रोद शहर हें कारखान्यांचें केंद्र होतें. इथें एक रेल्वे वर्कशॉप होतें. तें
बॉम्बफेंकींत बेचिराख झालें. नुकताच त्याचा थोडासा भाग दुरुस्त करून काम
चालू करण्यांत आलें आहे. इथले लाकूडकामाचे कारखाने, धातुकामाचे कारखाने,
कापडाच्या गिरण्या इत्यादि सारे कारखाने पुन्हां चालू करण्याचें काम झपाट्यानें
चाललेलें आहे. कामगार संघ, युवक संघ, सर्वसाधारण जनता,—सगळ्यांनीं
मिळून या उध्वस्त शहरांत पुन्हां जिवंतपणा आणण्याची कसोशी चालविलेली आहे.
नदीपलीकडील बोस्नियन ब्रोद शहरीं देखील हेंच काम भर वेगांत चाललेलें आहे.

ही सारी पाहाणी झाल्यावर मी परत माझ्या मुक्कामाच्या जागीं आलों.
माझ्या मनांत विचारांचें काहूर माजून राहिलें. मी स्वतःशींच म्हणालों—“ काय
जबरदस्त लोक आहेत हे ! या महाभयंकर संकटाला तोंड देण्यासाठीं यांना येवढें
अचाट धैर्य आलें कोठून ? ” या प्रश्नाचें उत्तर मला मागाहून मार्शल टिटो व
कों. कार्देली यांच्या मुलाखतींत मिळालें.

ब्रोदहून आम्ही सोमवार ता. १६ डिसेंबर रोजीं सायंकाळीं पांच वाजतां
पुढें निघालों आणि त्याच रात्रीं साडेअकराला बेलग्रेडला परत आलों. इथें
राहण्याच्या जागेची भयंकर चणचण आहे. हॉटेलांत जागा मिळण्याची मारामार
पडते. आमची सोय शहरांतील सर्वोत्तम हॉटेल मॅजेस्टिकमध्ये करण्यांत आली.

*

*

*

मार्शल टिटोच्या पंक्तीचा लाभ

मंगळवार ता. १७ डिसेंबर

आज सकाळीं कों. मिलानोविच मला सांगून गेला कीं मध्यवर्ती कमिटीशीं
माझी मुलाखत आज सायंकाळीं साडेसहा वाजतां व्हावयाची आहे. तोच

मला तिकडे घेऊन जाणार होता. त्याप्रमाणे सहा वाजून दहा मिनिटांनी तो आला आणि मला मध्यवर्ती कमिटीच्या कचेरीकडे घेऊन गेला. मी कॉ. रांकोविच यांच्या खोलीत गेलों. मी माझ्या दौऱ्यांत पाहिलेल्या गोष्टींचा थोडक्यांत आढावा त्यांना सांगितला. त्यांनी मला हिंदुस्थानांतील परिस्थितीविषयी प्रश्न विचारले.

आमचें संभाषण चालू असतांनाच लष्करी गणवेश घातलेला एक तिशीतला तरुण तेथें आला. आम्ही सारेजण त्याच्या बरोबर चालूं लागलों. मला वाटलें याच इमारतींतील दुसऱ्या एखाद्या खोलीत इतर कार्यकर्त्यांना भेटण्यासाठीं मला नेत असतील. पण हे सारे लोक जिना उतरूं लागले. मी त्यांच्या पाठोपाठ निघालों. आम्ही जिना उतरून इमारतींतून बाहेर आलों. मला वाटलें मध्यवर्ती कमिटीची सभा इतरत्र कुठें तरी घेतलेली असावी. मी एका ऐसपैस आरामशीर मोटारींत बसलों आणि आम्ही निघालों. तुमाच (दुभाष्या) व लष्करी पाहुणा या दोघांनीं मला 'झीमा' (थंडी) फार वाजते कीं काय म्हणून विचारलें. पाहुण्यानें 'तुमाच' ला सांगितलें 'उद्यांच्या उद्या यांना जादा गरम कपडे घ्यायची व्यवस्था करा.' पाहुणा अधिकारवाणीनें बोलत होता. हा इसम म्हणजे कोणीतरी प्रमुख व्यक्ति असली पाहिजे असा मी अंदाज बांधला. पुढें मला कळलें कीं ही व्यक्ति म्हणजे जनरल जिलास आहे. युगोस्लाव मंत्रिमंडळांत हा मंत्री असून मार्शल टिटोचा अत्यंत विश्वासू व निकटवर्ती स्नेही आहे.

आमच्या मोटारी अर्धा तास भर वेगांत चाललेल्या होत्या, माझ्या डोक्यांत एक कल्पना चमकून गेली—“ हे लोक मला मार्शल टिटोकडे तर घेऊन जात नसतील ? ” आणि काय असेल तें असो, ही कल्पना माझ्या मनांत जास्त जास्त बळावूं लागली. आतांपर्यंत माझ्या बरोबर असलेल्या कॉ. मिलानोविचला या मंडळींनीं या वेळीं बरोबर घेतलें नव्हतें. यामुळें माझा अंदाज आणखीच दृढतर झाला. माझ्या बरोबरच्या लष्करी पाहुण्याला वाटलें असावें कीं “ आपण कुठें जात आहोत ” असें मी कदाचित त्याला विचारीन. हा प्रश्न माझ्या अगदीं ओंठावर आला होता, पण मी मुद्दामच विचारला नाहीं. या मंडळींनीं हा जो गूढ रहस्यमय कार्यक्रम चालविलेला होता त्याची मला मौज वाटली. आमच्या इष्ट स्थळाच्या अगदीं आम्ही नजीक आलों तेव्हां 'तुमाच' नें मला विचारलें. “ आपण कुठें जात आहोंत हें ठाऊक आहे का तुम्हांला ? ” मी चटकन् उत्तरलों : “ मला वाटतं, मला कल्पना आहे. आपण कुठें जात आहोंत याची. ” त्यालाहि माझ्या उत्तराचा आशय कळला

असावा हें त्याच्या चेहऱ्यावरील स्मितावरून माझ्या लक्षांत आलें. आमचें काय बोलणें चाललें होतें हें इतरांना कळलें कीं नाहीं कोण जाणे. शेवटीं आम्ही एका किल्लेवजा ठिकाणीं आलों. आमची मोटार वेशीपाशीं थांबली. कॅप्टनच्या हुद्याचा एक लष्करी अधिकारी वेशींतून बाहेर आला. आमच्या लष्करी पाहुण्यानें मोटारींतून बसल्याबसल्या नुसतें डोकावून पाहिलें. त्याबरोबर बाहेरच्या कॅप्टननें आमच्या पाहुण्याला लष्करी धर्तीची खडी ताजीम दिली. वेशीचा दरवाजा उघडला गेला. आणि कांहीं सेकंदांच्या अवधींत मोटार भर वेगांत किल्ल्यांत घुसली. पुन्हां दरवाजा बंद झाला. मोटार कांहीं सेकंदें तशीच पुढें जाऊन आणखी एका दरवाज्यापाशीं उभी राहिली. आम्ही मोटारींतून खालीं उतरलों. लोकमंत्री कां. जिलास यांनीं मला हाताला धरून दरवाज्याकडे नेलें. बाहेरच्या दरवाज्याच्या बाबतींत जो प्रकार झाला त्याचीच पुनरावृत्ति येथेंहि घडली. एक लष्करी अधिकारी बाहेर आला; हाहि कॅप्टनच असावा. कां. जिलास यांनीं वर मान करून पाहिलें. कॅप्टननें घाईघाईनें दरवाजा उघडला. आम्ही जिऱ्या-समोरच्या प्रशस्त मोकळ्या जागेंत आलों. इथली सजावट साधी पण आकर्षक होती. मोठमोठ्या फ्रेमी असलेलीं चित्रें लावलेलीं होती. मी जरा इकडेतिकडे पाहतों इतक्यांत लष्करी गणवेशांतला एक देखणा इसम माझ्यापुढें उभा राहिला. त्याची चर्या आनंदी होती. तोंडांत सिगारेट होती व रेल्वे इंजनाप्रमाणें तो भराभर धूर सोडत होता. या भेटीचा मला अगोदरच अंदाज होता. तिच्यासाठीं मी मनाची तयारीहि करीत होतो, पण इतक्या आकस्मिक रीतीनें ही भेट झाल्यामुळें क्षणभर मी स्तंभितच झालों. हा एकंदर प्रकार इतका अचानक घडला, ही व्यक्ति इतक्या लवकर बाहेर आली, कीं माझ्या मनांत अंमळ गोंधळच उडाला. इथल्या वातावरणांत माझें मन व्यग्र झालेलें असतांनाच एकदम ही व्यक्ती आली, त्यामुळें मी जरा विचकलोंच. मग मी लगेच भानावर येऊन या व्यक्तीशीं हस्तांदोलन केलें. मी उजेडांत या व्यक्तीचा चेहरा न्याहाळून पाहिला. ही व्यक्ती म्हणजे दुसरी तिसरी कुणी नसून खुद्द मार्शल टिटोच होता. युगोस्लाव जनता ज्याला देव मानते त्या मार्शल टिटोची भेट घेण्याची संधि मला अशा प्रकारें मिळाली.

क्षणभर मी गोंधळलेल्या मनःस्थितींत तसाच स्तब्ध राहिलों. माझ्या मनांत अनेक प्रश्न चमकून गेले. बोलावयास सुरवात कशी करावी ? काय सांगावें ? या महापुरुषाशीं बोलतांना कोणतें संबोधन वापरावें ? इत्यादि अनेक प्रश्नांनीं माझ्या मनांत गर्दी करून सोडली. पण हें सारें केवळ क्षणभरच. मी लगेच भानावर

आलों आणि मार्शल टिटोच्या समोर ताठ उभा राहिलों. मार्शलनेंही मला माझे मन ताळ्यावर आणावयास थोडीशी मदत केली. त्यानें आपल्या जवळच्या खुर्चीकडे अंगुलिनिर्देश करून तीवर मला खुणेनें वसावयास सांगितलें आणि नेहमींचे औपचारिक प्रश्न विचारण्यास सुरवात केली. “का को सी?” (कसं काय? वरं आहे ना?) “झीमा?” “व्लाद्दा?” (तुम्हांला थंडी फार लागते का?) मोटारींतून दरवाज्यापर्यंत जें अंतर मी दोन तीन मिनिटें चाललों तेवढ्यांत थंडीमुळें मला हुडहुडी भरलेली होती. पण आंत येतांक्षणीं मला खूप ऊब वाटली व थंडी कमी-कमी होऊं लागली.

या वेळीं मार्शलनें सर्बियन भाषेंत जिलासला कांहीं तरी सांगितलें, पण मला तें कळलें नाहीं. पण हें बोलणें मला पुरेसे गरम कपडे देण्याविषयींच असावें असें मला वाटतें. कारण दुसऱ्याच दिवशीं मला मध्यवर्ती कमिटीकडून निरोप मिळाला कीं कुणीतरी माझ्याकडे येणार आहे व त्याच्याबरोबर मी ‘मागाझिन’ (कपड्याचें सरकारी दुकान) मध्ये जाऊन कपडे घेऊन यावयाचें आहे.

मार्शलच्या वैठकीच्या खोलींत तिघेजण अगोदरच वसलेले होते. त्यांतले एक गृहस्थ माझ्या ओळखीचे होते ते म्हणजे कॉ. रांकोविच—युगोस्लाव सरकारचे गृहमंत्री व युगोस्लाव कम्युनिस्ट पक्षाचे संघटना-चिटणीस. त्यांनीं माझ्याकडे पाहून स्मित केलें. दुसरे गृहस्थ जनरलच्या (सेनापतीच्या) गणवेशांत होते. हे जनरल जूरिश—मार्शल टिटोचे अॅडज्यूटंट. तिसरे गृहस्थ होते कॉ. वान्स्वा—मार्शल टिटोचे खाजगी चिटणीस. कॉ. वान्स्वा हे धंद्यानें शिंपी होते.

मार्शलने हिंदी कम्युनिस्ट पार्टीविषयीं, तिच्या पुढाऱ्यांविषयीं, अनेक प्रश्न विचारलें.

हिंदुस्थानांतील परिस्थितीविषयीं मार्शलनें मोठे भेदक प्रश्न विचारले. ‘राया’ (एम्. एन्. राय) मार्शलला एका काळीं माँस्को शहरीं भेटलेले होते. त्यांचें हल्ली कसें काय चाललें आहे हेंहि मार्शलनें मला विचारलें. मी त्याच्या सर्व प्रश्नांचीं यथोचित उत्तरें दिलीं. मार्शलनें पंडित नेहरू, जिना, हिंदु-मुसलमानांचे दंगे याविषयींहि प्रश्न विचारले व मी त्यांना एकामागून एक उत्तरें दिलीं. मार्शलला माझे इंग्रजी बोलणें समजत होतेंसें दिसलें. कारण दुभाष्याकडून माझ्या विधानांचें भाषांतर होण्याची वाट न पाहतांच तो पुढचा प्रश्न विचारी. नंतर जेवतांना मार्शलनें आपल्याला इंग्रजी समजतें पण बोलतां येत नाहीं असें मला सांगितलेंच. जर्मन, फ्रेंच, स्पॅनिश या भाषा मात्र त्याला सफाईदार रीतीनें बोलतां येतात.

जनरल जूरिशकडे वळून मार्शल म्हणाला—“ जूरिश ! हिंदुस्थानांत गनिमी लढ्याला सोईच्या डोंगरदऱ्या फारच उत्कृष्ट आहेत; अन् लढवय्ये लोकहि तिथें भरपूर आहेत ! ” जूरिशनें गालांतल्या गालांत हंसून संमतिदर्शक मान हालविली.

कोएशियांतील कुमरोविच गांवीं मार्शल जिथें जन्माला आला तें घर मी पाहून आलों हें मी मार्शलला सांगितलें तेव्हां तो गालांतल्या गालांत हंसला. मी ज्या कारखान्यांची पाहणी केली त्यांत मला काय दिसलें; कामगार, शेतकरी, व सामान्य जनता आपल्या देशाचें पुनरुज्जीवन करण्यासाठीं कसे जिवाचें रान करीत आहे, साराजेवो शहरांत असतांना मला मुंबईतील मुसलमान वस्तीची कशी आठवण झाली, तिथल्या ‘ फेझ ’ टोप्या व पडदानशीन स्त्रिया पाहून मला माझ्या शहराच्या वातावरणाची कशी प्रचीति आली—हे सारे अनुभव मी मार्शलला सांगितलें. आणि म्हणालों—“ मार्शल ! साराजेवोच्या मुसलमान कॉमरेड्सकडून मी हिंदी मुसलमानांसाठीं एक संदेश मागितला. बोस्नियाच्या मुसलमानांनीं इतरांशीं एकजूट करून सर्वांच्या समान शत्रूशीं सामना दिला त्याप्रमाणें हिंदी मुसलमानांनीं करावें असा संदेश ते देणार होते. पण त्यांनीं संदेश अजून कां नाहीं पाठवला ? ”

मार्शल म्हणाला—“ काय ? त्यांनीं तुम्हांला संदेश दिला नाहीं ? ” या संदेशाचें राजकीय महत्व मार्शलच्या तत्काळ लक्षांत आलें आणि त्यानें कॉ. जिलासला सांगितलें:

“ आतांच्या आतां साराजेवोला फोन करा. हा संदेश त्यांनीं घायलाच पाहिजे, अन् हा यांना मिळायलाच हवा. याचं महत्व त्यांच्या लक्षांत नाहीं आलं. अशा प्रकारची विनंती मोठी मोलाची असते. ”

कॉ. जिलासनें लगेच फोन केला.

आमचें संभाषण अर्धा तास चाललें होतें. मार्शल नुसतीच सिगारेट न ओढतां ती पाइपमध्ये अडकवून ओढत होता. मला त्यानें सिगारेट्स दिल्या. बोलतां बोलतां मार्शल टेबलाभोंवतीं फेऱ्या घालत होता.

मग जेवण तयार असल्याची वार्ता आली. मार्शलनें मला आपल्या पाठोपाठ येण्यास सांगितलें. इतर मंडळी माझ्या पाठोपाठ आली. मार्शल खुर्चीवर बसला. आपल्या जवळच्या खुर्चीवर त्यानें मला बसविलें. हॉलमधून भोजनासाठीं निघतां निघतां “ ब्रिटिश लोकशाही ! ब्रिटिश लोकशाही ! ” असें उपरोधिकपणें मार्शल उद्गारला.

जेवणाच्या सुरवातीला मार्शलने ' रकिया ' मद्याचा ग्लास उचलून ' स्वतंत्र हिंदुस्थानला अभिवादन ! ' असे उद्गार काढून तोंडाला लावला. आम्ही सर्वांनीं आपापले ग्लास उचलून मार्शलला साथ दिली.

भोजनाला प्रारंभ झाला. पहिला पदार्थ मी फार थोडा खाल्ला हें मार्शलने पाहिलें. तो उद्गारला—“ कॉम्रेड ! तुम्ही फार थोडं जेवतां ! ”

मी उत्तरलों—“ मार्शल ! आमच्या हिंदुस्थानांत दुष्काळ आहे ! जिवंत राहाण्यासाठीं पुरेसं अन्न मिळत नाहीं आमच्या देशांत. ”

मार्शलने यावर इंग्रजींत कांहीं तरी उत्तर दिलें. तेव्हां मी म्हणलों—“ अरे वा : ! कॉम्रेड मार्शल ! तुम्हांला इंग्रजी बोलतां येतं ! ”

“ हो, येतं ना. मला समजतं, पण नीट बोलतां येत नाहीं. ” पलीकडे कॉ. जिलास बसलेला होता; त्यानें मला विचारलें—“ तुम्ही चाळीस कोटी लोक आहांत, अन् तुम्हांला आपल्या देशांतून इंग्रजांची हकालपट्टी करतां येऊं नये अं ! ”

यावर मी उत्तर देण्याच्या बेतांत होतो, पण तेवढ्यांत मार्शल मध्येच म्हणाला—“ जिलास ! तुला ब्रिटिश साम्राज्यशाही ठाऊक नाही ! दोनशें वर्षांचं जुनं खोड आहे तें ! ”

मी म्हणलों—“ त्यांत पुन्हां आमचे लोक निःशस्त्र आहेत, आमच्यांत साम्राज्यशाहीनं बेकीचं बीज पेरलेलं आहे. ”

मार्शल संमतिदर्शक मान हालवून म्हणाला—“ तरीहि तुमचा देश स्वतंत्र झाल्याशिवाय राहणार नाही. ”

कॉफी आली. सिगारेटस् शिलगावण्यांत आल्या. मार्शल सकट आम्ही सर्वजण भोजन उरकून बाहेर निघालों. मार्शल दरवाज्यापर्यंत मला पोंचविण्यास आला. माझ्याशीं हस्तांदोलन करून तो म्हणाला “ दोब्रिजिनिया; झद्रावो ! ” आम्ही एकमेकांचे निरोप घेऊन निघावयाच्या बेतांत होतो.

जातां जातां मी मार्शलजवळ हिंदी जनतेसाठीं संदेश मागितला. राजकीय परिस्थितीची अडचण नसेल तर जरूर संदेश द्या अशी मी मार्शलला विनंती केली. मार्शलने सांगितलें—“ संदेश द्यायला मी अत्यंत उत्सुक आहे. पण तो देतां येणं अशक्य आहे. कारण उघड आहे. ” मात्र मार्शलने बोस्नियन पुढाऱ्यांच्या संदेशाची आठवण कॉ. जिलासला पुन्हां करून दिली.

मार्शल टिटोचा सहवास मला सुमारे दीड तास लाभला. त्याच्या या स्फूर्तिदायक भेटीचा मला कधींहि विसर पडणें शक्य नाही. शेतकऱ्याच्या कुळांत

जन्माला आलेला हा लोकनेता शेतकऱ्याइतकाच साधासुधा आहे. त्याची टक् सैनिकाची असली तरी वृत्ति अत्यंत कनवाळू आहे. त्याच्या अंगी संभाषणचातुर्य दांडगें आहे. त्याची उरकशक्ति मोठी आहे. प्रेमळ वृत्तीची व स्वाबदार चेहऱ्याची अशी ही व्यक्ति आहे. त्याच्याकडे पाहिलें कीं लगेच त्याच्याविषयी आपलेपणा वाटूं लागतो. त्याच्या नेतृत्वाखालीं हिटलरी राक्षसांचा यशस्वी मुकाबला करण्यास त्याच्या जनतेला स्फुरण आलें याचें कारण हेंच. त्याची जनता त्याला पित्याप्रमाणें मानते व देवासारखी त्याची पूजा करते ती त्याच्या याच गुणांमुळें. युगोस्लावियांत कुठेंहि जा, “ झिवेल टिटो ! ” ही घोषणा घराघरांवर भिंतीभिंतींवर, झाडाझाडांवर, दिव्यांच्या खांबांवर, जिकडे तिकडे लावलेली आढळते. मला तर ही घोषणा जुलियन मार्चच्या प्रदेशांतील डोंगराच्या एका प्रचंड सुळक्यावर मोठमोठ्या अक्षरांनिशीं अंकित केलेली आढळली.

*

*

*

युगोस्लावियाचे युवक

बुधवार ता. १८ डिसेंबर

आज सकाळीं आठलाच कॉ. मिलानोविच माझ्या समाचाराला आला. काल संध्याकाळीं मी कोणाची भेट घेतली याची माहिती त्याला हवी होती. मला कुठें नेण्यांत आलें हें त्यालासुद्धां ठाऊक नव्हतें. मी मार्शलच्या मुलाखतीचा वृत्तांत त्याला थोडक्यांत सांगितला. तो ऐकून स्वारी खूष झाली.

सकाळीं दहाच्या सुमारास एक युवक माझ्या खोलीवर आला. मोडक्या-तोडक्या इंग्रजींत त्यानें मला सांगितलें—मी मंत्रिमहाशयांच्या सांगण्यावरून आपणांला गरम कपडे घेऊन द्यायसाठीं मागाझिनकडे (कपड्यांच्या डेपोकडे) न्यायला आलोंय. मी त्याच्याबरोबर दुकानांत गेलो. दुकान फार जवळ असल्यामुळें मोटारींतून न जातां आम्ही चालतच गेलों. इथल्या थंडींतून चालतांना माझी जी काय अवस्था झाली तिची आठवण मी आजन्म विसरणार नाहीं. गार गार वारा सुटलेला होता. आणि तो माझ्या कानांतून आंत शिरत होता. या गारठ्यामुळें कानांतून भयंकर कळा येऊं लागल्या. मी उभाच्या उभा गोठणार व माझे कान गळून पडणार असें मला वाटूं लागलें. मी अगदीं जिवाचा धडा करून कसाबसा दुकानापर्यंत चालत गेलों. उष्णतामान शून्याखालीं अवघे सात अंश होतें. बेल्ग्रेडच्या नागरिकांना येवढी थंडी म्हणजे कांहींच नव्हे. बेल्ग्रेडच्या रस्त्यांतून चालत जाण्याचा माझा हा पहिलाच प्रसंग. येरव्हीं मी चांगल्या आरामशीर

बंदिस्त मोटारींतूनच हमेशा हिंडत असे. आम्ही एकदांचे मागाझिनमध्ये पोंचलों आणि माझ्या जीवांत जीव आला. माझ्याबरोबर आलेल्या इसमानें जरूर ते कपडे निवडून घेतले आणि आम्ही हॉटेलांत परत आलों.

सकाळीं साडे अकराला किट्टीचा फोन आला. स्लावकोकुमारशीं माझी मुलाखत सायंकाळीं साडेचारला ठरली आहे व ऑम्लादीना कचेरींतून मोटार येऊन मला त्यांच्याकडे घेऊन जाईल असें तिने मला सांगितलें. मला युगोस्लावियाच्या युवक चळवळीची माहिती हवीच होती. देशाची आर्थिक घडी पुन्हां नीट बसविण्याच्या कार्यांत इथल्या युवक चळवळीनें सर्वांत मोठी कामगिरी वजावलेली आहे. अर्थात् तिच्याविषयीं कुतूहल असणें साहजिकच होतें.

पूर्वीं ठरल्याप्रमाणें मोटार आली आणि मी किट्टीला बरोबर घेऊन संध्याकाळीं साडेचाराच्या सुमारास स्लावको-कुमारांच्या भेटीस गेलों. स्लावको-कुमार हा २० लाख युगोस्लाव युवकांच्या संयुक्त संघटनेचा पुढारी आहे. या संघटनेची कचेरी चौरस्त्याच्या कोपऱ्यावरील एका प्रचंड इमारतींत असून इमारतीच्या तळमजल्यावर संस्थेचें स्वतःचें भलें जंगी पुस्तकांचें दुकान आहे. पूर्वीं या इमारतींत आधुनिक सुखसोईनीं सज्ज असे राहण्याचे ब्लॉक्स होते. यामुळें आतां संस्थेच्या प्रत्येक कचेरींत एकेक आधुनिक घर्तीचें स्नानगृह आहे.

आम्ही एका प्रशस्त बैठकीच्या खोलींत गेलों. तिथें भिंतीवर क्रेमलिन व लाल चौकाच्या पार्श्वभूमीवर रंगविलेलें स्तालिनचें एक प्रचंड रंगीत चित्र आहे. चित्र अत्यंत चित्तवेधक आहे. खोलीच्या भिंतीकडेला दुतर्फा मोठमोठ्या लांकडी मांडण्यांवर युगोस्लाव तरुणांना इतर देशांतील तरुणांनीं भेटीदाखल पाठविलेल्या वस्तु लावून ठेवलेल्या आहेत. बल्गेरियन, अल्बानियन, झेकोस्लोव्हाक, पोलिश, सोविएत, असे या भेटीच्या वस्तूंचे निरनिराळे विभाग केलेले आहेत. या देशांनीं आपापल्या स्वातंत्र्यासाठीं केलेले लढे, त्या त्या देशांतील युवक संघटनांना स्फूर्ति देणारे प्रसंग आणि त्या त्या देशांची उच्च संस्कृति दर्शविणारीं प्रतीके म्हणून लहान लहान पुतळे या भेटीच्या वस्तूंमध्ये ठेवलेले आढळतात. सर्वांत मोठी मानाची जागा एका साध्या सुंदर पेटिकेला दिलेली आहे. या पेटिकेंत दगडी कोळशाचे तुकडे आहेत. युगोस्लाव युवकांनीं बांधलेली रेल्वे-ऑम्लदिन्स्का प्रुगा—ही पूर्ण केल्यावर हिच्यावरून दगडी कोळसा घेऊन पहिल्या गाडीनें ब्रोको ते बेल्येड हा प्रवास पुरा केला त्याची आठवण म्हणून हे दगडी कोळशाचे तुकडे ठेवलेले आहेत. 'ऑम्लदिन्स्का प्रुगा' (युवक-रेल्वे) हें नांव तर आतां जगांतील साऱ्या युवकांच्या तोंडीं झालें आहे.

आम्ही सुमारे दीड तासभर गप्पा मारल्या. स्लावको हा २८ वर्षे वयाचा तडफदार तगडा जवान आहे. तो जन्माने आहे क्रोएशियन. युद्धापूर्वी झाग्रेब विद्यापीठांत तो पशुवैद्यकाचा अभ्यास करित होता. त्या वेळीं खुद्द झाग्रेब शहरांतल्या व संबंध क्रोएशियांतल्या गुप्त युवक चळवळीचा तो पुढारी होता. फॅसिस्टांनीं युगोस्लावियाचा ताबा घेतल्यानंतर त्यांचा मुकाबला करण्यासाठीं सज्ज झालेल्या झाग्रेबच्या पहिल्या गनिमी दलांत तो दाखल झाला. शहर सोडून जंगलांत जाण्यापूर्वी त्यानें जर्मनांना एक जोराचा तडाखा दिला. त्यानें कांहीं विद्यार्थी युवक जमविले आणि त्यांच्या मदतीनें उस्ताचींच्या (जर्मनांना सामील असलेल्या देशद्रोह्यांच्या) लष्करी ठाण्यावर बॉंब फेंकला. अशा रीतीनें झाग्रेब शहरांत जर्मनविरोधी प्रतिकाराची पहिली वहिली चकमक घडवून आणण्याचा मान स्लावको-कुमारनें मिळविला. नंतरच्या काळांत जर्मनविरोधी प्रतिकाराच्या राष्ट्रीय लढ्यांत पराक्रम गाजविल्याबद्दल स्लावकोला पांचदां गौरवपर पदके मिळालीं. नव्या युगोस्लावियांतील नव युवकांचे पुढारी हे असले महा पराक्रमी योद्धे आहेत. युवक संघटनेच्या अगदीं सामान्य सभासदांपासून सर्वांत वरिष्ठ पुढाऱ्यांपर्यंत सर्वांनींच कर्तव्यगारीची शर्थ करून दाखविलेली आहे.

युद्धकाळांत युगोस्लावियांतील १७ ते २४ वर्षांच्या दरम्यान वय असलेले ५,५०,००० युवक कामास आले. ३,७०,००० युवक प्रत्यक्ष लढाईत भाग घेतांना मरण पावले. विशेषतः मॉन्तेनिग्रो व बोस्निया या दोन प्रांतांतील युवकांची प्राणहानी अतोनात झाली. या दोन प्रांतांत युद्धाची धुमश्चक्री सगळ्यांत जास्त होती आणि इथल्या जास्तीत जास्त जनतेनें गनिमी युद्धांत भाग घेतलेला होता. या प्रांतांतील कित्येक खेड्यांमध्ये तर एकूण एक युवक व पुरुष युद्धांत कामास येऊन नुसत्या मुली व स्त्रियाच मार्गे राहिलेल्या आहेत. याचा परिणाम असा झालेला आहे कीं युद्धानंतर बोस्नियाच्या युवक संघटनेंत बहुतांशीं मुलींचाच भरणा आहे. इथल्या युवक संघटनेच्या पुढाऱ्यांचें कार्य या परिस्थितीमुळे आणखीच अवघड होऊन बसलें आहे. आणि अशा बिकट परिस्थितीतहि त्यांनीं पार पाडलेल्या एकेक कामगिन्या पाहून कुणीहि आश्चर्यानें थक्कच होईल.

या वर्षीं इथल्या युवक संघटनेनें पार पाडलेली सर्वांत मोठी कामगिरी म्हणजे युवक-रेल्वे. या रेल्वेची लांबी ९२ किलोमिटर [५७ मैल] असून ती बांधण्यासाठीं ६२,००० युवक संघटित करण्यांत आले होते. आतां ही लाइन वाढवून साराजेवोपर्यंत नेण्यांत आली आहे. तिची लांबी यापेक्षा जास्त

वाढवावयाची म्हटल्यास दरम्यान ६ किलोमीटर [पावणेचार मैल] लांबीचा एक बोगदा पाडावा लागणार आहे आणि हे काम युवकांना करतां येणें शक्य नाही. म्हणून ही लाइन वाढवून दगडी कोळशांच्या खाणीकडे नेण्यांत येत आहे.

यानंतर एक नवी रेल्वे लाइन बांधण्याचें काम युवक संघटना आपल्या अंगावर घेणार आहे. ही लाइन शामाच ते साराजेवो हीं दोन शहरें जोडणार असून हिची लांबी २४१ किलोमीटर (१४९.४२ मैल) होणार आहे. या कामासाठीं या वर्षीच्या मानानें तिप्पट म्हणजे जवळ जवळ २० लाख तरुण-तरुणींची मदत लागेल. यापैकीं ३०,००० युवकांना बांधकामाचें मार्गदर्शन करण्याचें शिक्षण घ्यावें लागेल. थंडीच्या कडाक्यामुळें सध्याच हें काम सुरू करणें अशक्य आहे म्हणून या मुदतींत ८०० युवक इंजिनियरिंग, बांधकामाची व्यवस्था इत्यादि कामांचें शिक्षण घेत आहेत. वाहतूक खात्याच्या सहकार्यानें या कामा-साठीं जर्मनींत व झेकोस्लोव्हाकियांत यंत्रसामुग्री खरेदी करण्याचें काम चालू आहे. युवकांनीं हातीं घेतलेला येत्या वर्षांतला हा सर्वांत महत्वाचा कार्यक्रम असला तरी तेवढाच कार्यक्रम उरकून युगोस्लाव युवकसंघ स्वस्थ बसणार नाही. याच्या जोडीला त्यांनीं आणखीहि एक महत्वाचें काम अंगावर घेतलें आहे. बोस्नियांतील एक गांव अमेरिकन विमानांच्या बॉम्बफेकीनें सर्वस्वीं बेचिराख झालेलें आहे. या गांवांतलीं सारीं घरे पुन्हां बांधण्याचें काम युवकांनीं अंगिकारलें आहे. या गांवाला टिटो ग्राड-हें नांव दिलें आहे. हीं झालीं अखिल युगोस्लाव युवक संघटनेनें अंगिकारलेलीं कामें. या शिवाय प्रत्येक घटक लोकराज्यां-तील युवकांनी आपापल्या क्षेत्रांत करावयाचीं कामें आहेत तीं वेगळींच. आणखी कांहीं आठवड्यांनीं साऱ्या युगोस्लाविया देशासाठीं पंचवार्षिक कार्यक्रम प्रसिद्ध करावयाचा आहे.

देशाच्या पुनर्घटना-कार्यांत भाग घेण्याबरोबरच युगोस्लाव युवक स्वतःच्या शिक्षणाकडेहि तितक्याच कसोशीनें लक्ष देत आहेत. प्रत्येक शाळा-कॉलेजांतील युवक संघटना शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्याच्या कामांत आणि युद्धकाळांत झालेली शिक्षणाची हानि भरून काढण्यांत शिक्षकांना मदत करीत असतात. त्या दृष्टीनें गेल्या वर्षीं समाधानकारक प्रगति झाली नाही. युद्धांतील हानीमुळें शाळांचा व शिक्षकांचा तुटवडा फार जाणवतो. शाळांच्या उध्वस्त झालेल्या इमारती पुन्हां बांधणें, विद्यार्थ्यांसाठीं भोजनालयें चालविणें, क्रमिक पुस्तकें छापणें, या कामांत युवक-संघटना प्रामुख्यानें भाग घेतात. शाळा-कॉलेजांतील हुषार विद्यार्थी भाषा, पदार्थ-

विज्ञान, यंत्रविज्ञान इत्यादि आपापल्या आवश्यक विषयांचा अभ्यास वाढविण्यासाठी शाळेच्या वेळेबाहेर गटांगटांनीं जमून अभ्यास करतात.

दुसरी गोष्ट म्हणजे युवक संघटनेचा मुख्य रोंख नवा बुद्धिजीवि वर्ग तयार करण्यावर आहे. सध्यां लोकशिक्षणाचें कार्य करीत असलेला जुना बुद्धिजीवि वर्ग स्वतःचा उच्च दर्जा, स्वतःचे खास हक्क इत्यादि भ्रामक कल्पनांनीं भारलेला आहे.

या उन्हाळ्यांत बेल्येड शहरांतील निम्म्या विद्यार्थ्यांनीं युवक रेल्वेच्या अगर पेस्तावा कालव्याच्या बांधकामांत भाग घेतला. जुने भ्रम दूर करण्याच्या दृष्टीनें या कामाचें महत्व विशेष आहे.

युवक संघटनेनें आणखीहि एक कामगिरी अंगावर घेतलेली आहे. ती म्हणजे बालसंघांची संघटना. हें काम गेलीं पांच वर्षे चालू असलें तरी अजून जसें व्हावें तसें होत नाहीं. मुख्य अडचण संघटकांची आहे. युवक संघटनेच्या मध्यवर्ती कमिटीनें या बाबतींत पास केलेल्या ठरावांची अंमलबजावणी आतां करण्यांत येत आहे. निव्वळ शालेय शिक्षण पुरेंसे नसतें, त्याला इतर शिक्षणाची जोड द्यावी लागते, यावर ठरावांचा मुख्य रोंख आहे.

त्याचप्रमाणें अनाथ मुलांच्या प्रश्नाकडेहि युवक संघटना लक्ष पुरविते. मुलें सुखांत असावीत, त्यांना कसलीहि काळजी असूं नये, आणि मुख्य गोष्ट म्हणजे त्यांचा मूलपणा खरोखरी टिकून राहावा, या दृष्टीनें त्यांची व्यवस्था करावी लागते. पण त्याचबरोबर त्यांच्या अंगीं देशप्रेम बाणलें पाहिजे, देशांतील वेगवेगळ्या राष्ट्रगटांच्या जनतेविषयीं आवड निर्माण झाली पाहिजे, यासाठींहि जरूर ती उपाययोजना करावी लागते.

खेळांत व शारीरिक शिक्षणांत तरुणांनीं जास्त जास्त प्रमाणांत भाग घेतला पाहिजे या दृष्टीनें युवक संघटनेनें पद्धतशीर प्रयत्न चालविले आहेत. मॉस्को येथील ' स्पोर्ट्स परेड ' च्या धर्तीवर पुढच्या वर्षीं बेल्येड येथें एक ' स्पोर्ट्स परेड ' भरविण्याची योजना युवक संघटनेनें आंखलेली आहे. मात्र बेल्येडच्या परेडला मॉस्कोची सर येणार नाहीं हें उघडच आहे. बेल्येडच्या परेडींत सुमारे १५,००० लोक भाग घेतील असा अंदाज आहे. इतर लोकराज्यांमध्येहि असेच परेडसुचे कार्यक्रम करण्यांत येतील. हे सर्व कार्यक्रम ट्रेड युनियन संघटना व स्पोर्ट्स फेडरेशन या संस्थांच्या सहकार्यानें पार पाडण्यांत येतील.

याशिवाय प्राग येथें भरणाऱ्या जागतिक युवकांच्या मेळ्याची तयारी इथल्या युवकसंघटनेला करावयाची आहे. गेल्या वर्षीं वासंतिक कॅंपासाठीं

८०,००० युवक ठिकठिकाणीं जमले होते. या वर्षी त्यांची संख्या आणखी वाढेल.

युवक संघटनेनें हातीं घ्यावयाचें आणखी एक कार्य म्हणजे मार्क्सवाद-लेनिनवादाचें शिक्षण देऊन युवकांच्या राजकीय ज्ञानाचा दर्जा वाढविणें हें आहे. राजकीय व तात्विक शिक्षण शास्त्रीय दृष्टीनेंच दिलें पाहिजे. युगोस्लावियाची ऐतिहासिक परिस्थिति लक्षांत घेतां या देशांत मार्क्सवाद-लेनिनवादाच्या शिक्षणाला अग्रस्थान मिळावें हेंच उचित होय. मार्क्सवादाचा शास्त्रीय दृष्टिकोन, वाङ्मय, यंत्रविज्ञान, कला, वैद्यक इत्यादि विषयांच्या शिक्षणांत आधाराला घेतला पाहिजे. मात्र युवकांनां मार्क्सवाद-लेनिनवादाचें शिक्षण दिलें जातें येवढ्यावरून युवकसंघटना ही कम्युनिस्ट संस्था आहे असा याचा अर्थ करतां येत नाही. युवकसंघटना ही सर्व युवकांचा समावेश असलेली संयुक्त लोकसत्तावादी संस्था आहे. सर्वांना मार्क्सवाद-लेनिनवादाचें शिक्षण देण्यांत येतें व सर्वांना तें मान्य आहे याचें कारण असें कीं मार्क्सवाद हाच खराखुरा शास्त्रीय दृष्टिकोन आहे. म्हणूनच हें शिक्षण देतांना त्यांना पक्षपातीपणाच्या आरोपाची धास्ती वाटत नाही. राजकीय अभ्यासवर्ग, व्याख्यानमाला, पुस्तिका व वृत्तपत्र या सर्व साधनांचा उपयोग युवकसंघटना करते. अशा प्रकारचीं निरनिराळीं ५० वृत्तपत्रे असून त्यांचा खप २०,००० ते ७०,००० आहे.

तरुण कामगारांना शिक्षण देण्याचें सर्वोत्तम क्षेत्र ट्रेड युनियन्स हें आहे. ट्रेड युनियन्स याच कम्युनिझमच्या शाळा होत. तरुण कामगारांना ट्रेड युनियन्स मध्ये दाखल करून घेण्यावर युवकसंघटना विशेष भर देते. याशिवाय कारखान्यां-मध्येहि तरुण कामगारांना टेक्निकल व इतर शिक्षण देण्यासाठीं शाळा आहेतच. परंतु या शाळांची संख्या पुरेशी नाही व त्यांचा शैक्षणिक दर्जाहि युवकसंघटनेला अजून समाधानकारक वाटत नाही.

युवक संघटनेच्या नेतृत्वाखालीं ' ऑम्लादिन्स्का प्रुगा ' (युवक-रेल्वे) चें बांधकाम चालू असतांना युवकांनीं आपलें सांस्कृतिक व शैक्षणिक कार्य चालू ठेवलें होतें, अनेक युवक आपापल्या धंद्यांचें शिक्षणहि घेत होते. रेल्वेचें बांधकाम रोज सहा तास करावयाचें व बाकीचा वेळ अभ्यासांत व शिक्षकांचीं व्याख्यानें ऐकण्यांत खर्च करावयाचा असा त्यांचा कार्यक्रम असे.

या बांधकामावर असलेल्या ५,८३२ निरक्षर तरुणांपैकीं ५,११२ तरुण या मुदतींत लिहिणें-वाचणें शिकले. त्यांनीं एकंदर १६५० राजकीय व शैक्षणिक व्याख्यानें ऐकलीं. शास्त्रीय विषयांवरील ९५० व्याख्यानें त्यांनीं

ऐकलीं. निरनिराळ्या धंद्यांसंबंधांतील ९६८ व्याख्यानें त्यांनीं ऐकलीं. त्यांनीं एकेकठ्यानें व गटांगटांनीं मिळून एकंदर ४०,२११ पुस्तके वाचलीं. स्वतः पुढाकार घेऊन या युवकांनीं ५०५ कार्यक्रमांची संघटना केली, २३२ नाट्यप्रयोग पाहिले व २४ सिनेमा पाहिले. त्यांनीं 'युवकांची रेल्वे' हें खास वृत्तपत्र चालविलें होतें. त्याच्या २०,००० प्रती खपत होत्या.

ही रेल्वे बांधण्याच्या कामगिरीमुळें युगोस्लाव तरुणींच्या मनोवृत्तींत एक नवें परिवर्तन घडून आलें. युगोस्लावियाला नव्या धर्तीच्या कामगारस्त्रीचा लाभ झाला. आपल्या मुलांचें भवितव्य सुखमय करण्याचें सामर्थ्य असलेल्या नव्या स्त्रिया या कामगिरींतून निर्माण झाल्या.

या युवक रेल्वेनें युगोस्लाव लोकराज्याची उभारणी करणाऱ्या खऱ्या रचनाकारांचें व्यक्तित्व घडविण्याची मोठी कामगिरी बजाविली आहे.

कों. स्लावको-कुमार यांची मुलाखत मी दोन तास घेतली. त्यांच्या पाठीमागें कामांचा व्याप फार मोठा आहे. ते कोएशियन पार्लमेंटचे सभासद आहेत. युवक चळवळीचे सर्वांत मोठे कार्यकर्ते आहेत. त्यांचा जास्त वेळ घेणें मला इष्ट वाटलें नाहीं. त्यांच्याकडून मी युगोस्लाव युवक संघटनेची सविस्तर माहिती घेतली, ती बहुधा त्यांच्याच शब्दांत वर दिली आहे. मी त्यांचे आभार मानून त्यांचा निरोप घेतला. कों. स्लावको-कुमारसारखे कार्यकर्ते ज्या देशांत जन्माला येतात तो देश सर्व संकटांवर मात करून पुढें जाईलच जाईल हा विचार ऑम्लदिन्स्का कचेरींतून बाहेर पडतांना राहून राहून माझ्या मनांत येत होता.

एडवर्ड कार्देली : युगोस्लावियाचा प्रमुख माक्सवादी पंडित

गुरुवार, ता. १९ डिसेंबर १९४६

आज सकाळीं कों. प्रिचा यांनीं मला फोनवर खबर दिली कीं अमेरिकन ट्रेड युनियन्सच्या शिष्टमंडळाचें स्वागत आज सकाळीं ९-३० वाजतां मध्यवर्ती सिंडिकेटच्या कचेरींत व्हावयाचें आहे व त्यासाठीं मला निमंत्रण आहे.

कों. प्रिचा हा 'राद' (कामगार) या वृत्तपत्राचा संपादक आहे. त्याच्याच बरोबर मी आज सायंकाळीं कों. कार्देलीच्या भेटीस गेलों.

कों. कार्देली यांना मी हिंदुस्थानांतील परिस्थितीची माहिती थोडक्यांत सांगितली. मी सांगत होतो ती माहिती त्यांनी आपल्या नोटबुकांत टिपून घेतली.

मग मी त्यांना (१) राष्ट्रगटांचा प्रश्न (२) शेती संबंधांतील सुधारणा व (३) युगोस्लावियाची राज्यघटना या तीन मुख्य मुद्यां-विषयी थोडक्यांत माहिती देण्यास सांगितलें. त्यांनी पुढीलप्रमाणें माहिती दिली :

राष्ट्र-गटांचा प्रश्न

कों. कार्देली म्हणाले—

या प्रश्नांचा आम्ही केलेला विनचूक उलगडा हाच आमच्या विजयाचा मुख्य आधार आहे. आमच्या देशांत पांच वेगवेगळे अल्पसंख्य राष्ट्रगट आहेत. यापूर्वी युगोस्लावियावर स्वतःचें वर्चस्व गाजविणाऱ्या सान्या सत्ताध्याऱ्यांनी युगोस्ला-वियाची सत्ता आपल्या हातीं ठेवली. या अल्पसंख्य राष्ट्रगटांनी स्वतंत्र होण्यासाठीं केलेले सारे प्रयत्न व्यर्थ गेले. त्यांच्यामधील या असंतोषाचा फॅसिस्टांनी भरपूर फायदा घेतला व त्यांना फुटून निघण्यास उत्तेजनच दिलें. आम्ही आमचें स्वयंनिर्णयाच्या हक्काला मान्यता देण्याचें धोरण जाहिर केलें. प्रत्येक राष्ट्रगटाला आपापलें स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याचा हक्क आहे, मात्र सर्व राष्ट्रगटांनी एकजुटीनें फॅसिझमचा मुकाबला केला पाहिजे असें आम्ही जाहिर केलें. या राष्ट्रगटांचें स्वातंत्र्य आम्ही मान्य करतांच या लोकांच्या मनांत एक नवी आशा अंकुरली. यामुळें देशांत राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण झालें. फॅसिझमविरोधी लढ्यानें सर्वांची एकी केली.

युगोस्लावियांत एकंदर सहा लोकराज्यें आहेत. त्या सर्वांचें मिळून एक संयुक्त संघराज्य स्थापन करण्यांत आलें आहे. (१) सर्बिया (२) क्रोएशिया (३) स्लोवेनिया (४) बोस्निया व हर्झेगोविना (५) मासि-डोनिया आणि (६) मॉन्तेनेग्रो हीं सहा घटक लोकराज्यें या संघराज्यांत आहेत. बोस्नियामध्यें मुसलमान, सर्बियन व क्रोएशियन अशा तीन निरनिराळ्या जमाती आहेत. सर्बाना संपूर्ण स्वातंत्र्य व समान हक्क अस-ल्यामुळें या तिन्ही जमाती बोस्नियाच्या लोकराज्यांत ऐक्यानें नांदत आहेत.

लष्कर, वाहतूक, परराष्ट्रीय राजकारण व परराष्ट्रीय व्यापार हीं खातींच तेवढीं संयुक्त सरकारकडे आहेत. बाकीच्या गोष्टींत घटकराज्यांना संपूर्ण स्वातंत्र्य आहे.

आमचा राष्ट्रगटांचा प्रश्न आम्ही अशा रीतीने सोडविला. आमच्या संघराज्यांत सामील झालेल्या राष्ट्रांमध्ये आतां फुटीर प्रवृत्ति जवळ जवळ मुळींच आढळत नाहीत. त्यांच्या या एकजुटींतच आमच्या सरकारचें सामर्थ्य सांठविलेलें आहे.

आमच्या राज्यसंस्थेचा खरा पाया जनतेची लोकशाही—कामकरी जनतेची सत्ता—हाच आहे. सोविएत युनियनमध्ये आरंभीं जशी कामगार वर्गाची हुकुमशाही होती तशी आमच्या देशांत नाही. परंतु बहुतेक सर्व बाबतींत कामकरी जनतेचाच प्रभाव जाणवतो आणि सर्वसामान्य जनतेला सर्व प्रकारच्या लोकशाही हक्कांचा उपभोग घेण्यास मिळतो. सध्यांच्या परिस्थितींत समाज-सत्तावादाची स्थापना या मार्गानें करतां येणें शक्य आहे. मध्यम शेतकऱ्यांशीं आम्ही जुळवून घेतों. मोठा शेतकरी (कुलक) आमच्याशीं अधिकाधिक वैर धरूं लागलेला आहे, पण आम्ही त्याला त्याच्या पाठिराख्यांपासून अलग केला असल्या-मुळें त्याचें कांहीं चालत नाही.

बुद्धिजीवि वर्ग, मध्यम वर्ग, लहान व्यापारी, सारे आमच्याशीं सहकार्य करतात. आमच्याविरुद्ध तर ते नाहीतच; कारण त्यांना आमच्याविरुद्ध कांहीं करतांच येणार नाही. म्हणजे इतर वर्गांच्या सहकार्यानें वस्तुतः कामगारवर्गच आमच्या देशावर राज्य करीत आहे.

अशा सहकार्याच्या जोरावर आम्हांला समाजसत्तावादाची उभारणी करतां येईल असें आम्हांस वाटतें. या समाजसत्तेचें स्वरूप भावी काळांत काय होईल तें आम्हांला सांगतां येत नाही. इथल्या भांडवलदारांचें कंबरडें पार मोडलेलें आहे व त्यांना कसलाहि प्रतिकार करतां येणार नाही.

शेतीसंबंधांतील सुधारणा

शेतीसंबंधांतील सुधारणांविषयीं म्हणाल तर आम्ही पहिल्या प्रथम धर्म-पीठें, जमीनदार, आणि परकीय जमीनमालक या सर्वांच्या ताब्यांतील जमिनी जप्त करून त्या गरीब शेतकऱ्यांना वांटून दिल्या. यामुळें मूळ मालक थोडे असंतुष्ट झाले पण त्यांनीं फारसा विरोध केला नाही. मध्यम शेतकरी व कुलक यांचे कांहीं कांहीं बाबतींत समान हितसंबंध असतात खरे, पण आम्ही त्यांना एक-मेकांपासून अलग करण्यांत यश मिळविलें आहे.

ज्या जमीनदारांच्या जमिनी आम्ही जप्त केल्या ते आतां जरा जास्त गडबड करूं लागले आहेत. त्यांच्याविरुद्ध राजकीय व आर्थिक इलाज योजून

त्यांची ताकत खच्ची करण्याची योजना आम्ही तयार करित आहोत. [हा मुद्दा सांगतांना काँ. कार्देली यांनी सहकारी संस्थांचा निर्देश केला. सहकारी संस्थांची परंपरा या देशांत पूर्वीपासून चालत आलेली आहे म्हणून त्या सहज लोकप्रिय होऊं शकतील असा त्यांचा अंदाज आहे.]

तसेंच कुलकांवर जबर कर बसविण्याचाहि आमचा विचार आहे. म्हणजे करांच्या ओझ्याखालीं दबून कुलकवर्ग हळूहळू नष्ट होईल. कुलकवर्ग नष्ट करण्यासाठीं प्रत्यक्ष इलाज आम्ही कसलाच करणार नाहीं. सर्व प्रकारचे अप्रत्यक्ष उपाय योजून कुलकांना जनतेपासून पूर्णपणें अलग करावयाचें व त्यांचें सामर्थ्य खच्ची करावयाचें, म्हणजे त्याच्या विरोधांत कांहीं जोरच उरणार नाहीं; असा आमचा बेत आहे. मध्यम शेतकऱ्याला आम्ही कुलकांपासून अगोदरच अलग करून आमच्या वाजूला वळवून घेतलेला आहे.

युगोस्लावियाची राज्यघटना

जुनें राज्ययंत्र आम्ही पूर्णपणें मोडून तोडून उध्वस्त करून टाकलें आहे. जुन्या सरकारच्या नोकरशाहीची ताकद खच्ची झालेली आहे. फॅसिझमविरोधी लढ्यांत जुन्या नोकरशाहीपैकीं बहुसंख्य लोकांनीं देशाभिमानी भूमिका घेऊन फॅसिस्टांना विरोध केला. अशा सर्व लोकांना आम्ही आमच्या सरकारांत परत कामावर घेतलें आहे. राजकीय दृष्ट्या आमच्या सरकारी नोकराची वृत्ति पूर्वीहि ठीक होती व आतांहि ठीक आहे. परंतु त्यांच्यामध्ये नोकरशाही मनोवृत्तीचे दोष अजूनहि कांहीं प्रमाणांत शिल्लक आहेत व ते आम्ही आस्ते आस्ते काढून टाकत आहोत. या कामासाठीं आम्ही एक खास नियंत्रण-मंडळ स्थापन केलें आहे. जनतेच्या मदतीनें या मंडळाचें काम चालतें. या साधनाच्या योगानें आमच्या नोकरांतील नोकरशाही मनोवृत्तीचे उरले सुरले अवशेष आम्हांला नष्ट करतां येतील अशी आम्हांला उमेद आहे.

अशा प्रकारें आमच्या देशांत आम्ही नवी राज्यसंस्था निर्माण केली आहे. आमच्या राज्यसंस्थेचें बाह्य स्वरूप निराळें व नवीन असलें तरी तिचें सोविएत युनियनशीं बरेचसें साम्य आहे.

आमच्या देशांतील खेडोंपाडीं जनतेच्या कमिट्या आहेत. खेड्यांतील सर्व जनतेनें त्या निवडलेल्या असतात. या कमिट्यांच्या हातींच खेड्याची सारी सत्ता असते. पूर्वी जनतेच्या पंचकमिट्या व सरकारी अधिकारी हे दोन्हीहि असत आणि त्यांचे आपसांत झगडे होत आणि या दोहोंवरहि धर्मपीठाचें वर्चस्व असे. आतां तसले प्रकार राहिलेले नाहीत.

आमच्या देशांतील प्रत्येक लोकराज्याची राज्यघटना वेगवेगळी आहे. त्यांच्यातील मूलभूत तत्वे एकच आहेत, पण स्थानिक परिस्थितीनुसार त्यांच्यांत फक्त थोडासा फरक केलेला आहे. त्या त्या राज्यघटनेला त्या त्या लोकांचा पाठिंबा आहे व सारे घटक देश आपापल्यापरी स्वतंत्रपणे राज्यकारभार करतात.

कायदेमंडळ

आमच्या देशांतील कायदेमंडळाचे दोन विभाग केलेले आहेत. पैकीं संघराज्याच्या (युनियनच्या) असेंब्लीची निवडणूक सार्वत्रिक मताधिकारानुसार गुप्त मतदान पद्धतीने दर ५०,००० लोकसंख्येला एक प्रतिनिधी या प्रमाणांत होते. असे ३८० सभासद या असेंब्लींत आहेत. दुसऱ्या विभागांत—राष्ट्रगटांच्या कायदेमंडळांत—प्रत्येक लहानमोठ्या लोकराज्यातर्फे सार्वत्रिक मताधिकारानुसार निवडलेले २५ प्रतिनिधी आहेत. अशा प्रकारे राष्ट्रगटांच्या कायदेमंडळांत एकंदर १५० सभासद आहेत.

राष्ट्रगटांच्या कायदेमंडळांत सर्व राष्ट्रगटांना सारखे हक्क असतात आणि प्रत्येक राष्ट्रगटाच्या हक्कांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी या कायदेमंडळावर असते.

कायदेमंडळाच्या दोन्ही विभागांनी मान्यता दिल्याखेरीज कोणताहि कायदा पास होऊ शकत नाही. राष्ट्रगटांचे कायदेमंडळ नसतं तर मोठ्या राष्ट्रगटांना लहान राष्ट्रगटांवर वर्चस्व गाजविण्यास वाव मिळाला असता. म्हणून या दोन विभागांच्या योगाने लहान राष्ट्रगटांना परिणामकारक संरक्षण मिळते आणि सर्व राष्ट्रगटांच्या समान हक्कांचे तत्व प्रत्यक्ष अमलांत येऊ शकते.

कायदेमंडळाच्या दोन्ही विभागांमध्ये मतभेद झाला तर तडजोड घडवून आणण्यासाठी उभय विभागांची एक संयुक्त कमिटी नेमण्याची तरतूद राज्यघटनेत आहे. परंतु आतांपर्यंत असा मतभेदाचा प्रसंगच आलेला नाही.

प्रत्येक लोकराज्याची स्वतंत्र असेंब्ली आहे ती त्या त्या लोकराज्याच्या अंतर्गत कारभारासंबंधीचे कायदे करते.

संघराज्याच्या मध्यवर्ती असेंब्लीच्या निवडणुकी दर पांच वर्षांनी होतात आणि घटक लोकराज्यांच्या असेंब्लीच्या निवडणुकी दर चार वर्षांनी होतात.

आमच्या कायदेमंडळांचे भांडवलदारी पार्लमेंटांशी कसल्याहि बाबतींत साम्य नाही. भांडवलदारी पार्लमेंटरी राज्यपद्धतीत खरी सत्ता जनतेच्या हाती नसतेच.

*

*

*

शेतीच्या सामुदायिकीकरणाची पूर्वतयारी

ही माहिती ऐकून घेतल्यानंतर मी काँ. कार्देली यांना एक प्रश्न विचारला: “तुमच्या देशांत शेतीचें सामुदायिकीकरण ताबडतोब हातीं घेण्याचा प्रयत्न होईल काय ?”

काँ. कार्देली यांनी या प्रश्नाचें सविस्तर उत्तर पुढीलप्रमाणें दिलें:

सोविएत युनियनमध्ये ज्या प्रकारें शेतीचें सामुदायिकीकरण करण्यांत आलें तसा प्रयत्न आम्ही इथं करणार नाहीं. आम्ही ही गोष्ट निराळ्या मार्गानें साधणार आहोंत. सहकारी संस्थांची जुनी प्रथा या देशांत आहे, तिचा उपयोग करून आम्ही हें कार्य करणार आहोंत. हें साधण्यासाठीं आम्ही मुख्यतः यांत्रिक पद्धतीच्या शेतीचा उपयोग साधन म्हणून करूं. शेतीच्या कामांत जास्त जास्त प्रमाणांत यंत्रसामुग्रीचा उपयोग आम्ही करीत राहूं.

आम्ही सरकारी खर्चानें ठिकठिकाणीं ट्रॅक्टरचे डेपो ठेवून ते शेतकऱ्यांना वापरण्यासाठीं देण्याची व्यवस्था अगोदरच केली आहे. शेतकरी ट्रॅक्टर वापरूं लागला, कीं लहान लहान जमिनीची मशागत करण्यांत काहीं अर्थ नसतो हें त्याला प्रत्यक्ष अनुभवानेंच कळून येईल. अशा रीतीनें शेतीच्या सामुदायिकीकरणाला शेतकऱ्यांचा पाठिंबा मिळवितां येईल.

प्रथम आम्ही सहकारी संस्थांना ट्रॅक्टर व शेतीसाठीं लागणारी यंत्रसामुग्री देऊं. याच संस्थांना कालांतरानें सामुदायिक शेतांचें स्वरूप येईल. या प्रयोगापासून आम्हांला एव्हांच चांगला अनुभव मिळूं लागलेला आहे व तो फायदेशीर ठरत आहे.

औद्योगिकीकरणाला प्राधान्य

देशाचें औद्योगिकीकरण करणें हें आमच्यापुढील मूलभूत स्वरूपाचें व सर्वांच्या अगोदर हातीं घेण्याचें कार्य आहे. आमच्या पंचवार्षिक योजनेंत युगोस्लावियाचें औद्योगिकीकरण वाढत्या प्रमाणांत करण्यावर मुख्य भर आहे. त्यांतल्या त्यांत सान्या देशाला विजेचा पुरवठा करण्याचें काम आम्ही प्रथम हातीं घेतलें आहे. पांच वर्षांच्या अवधींत आम्ही औद्योगिक प्रगतीच्या बाबतींत ऑस्ट्रिया व इतर युरोपियन राष्ट्रांच्या बरोबरीचा दर्जा गाठूं अशी आम्हांला उमेद आहे.

आमच्या देशांत अगोदरचे काहीं उद्योगधंदे आमच्या हातीं आलेले आहेतच. याशिवाय उध्वस्त झालेले कारखाने पूर्ववत चालू करण्याचें कामहि

आम्ही करीत आहोत, आमची पंचवार्षिक योजना यशस्वी करण्याच्या दृष्टीने आम्हांला ही एक अनुकूलताच लाभलेली आहे. सोविएत युनियनने आपली पहिली पंचवार्षिक योजना सुरू केली त्या वेळीं तिला ही अनुकूलता नव्हती, आणि तरीहि सोविएतने यश मिळविलें. मग आम्ही आमची पंचवार्षिक योजना यशस्वी करूंच यांत नवल नाहीं. आमच्या मार्गांत मुख्य अडचण आहे ती शिकून तयार झालेल्या यंत्रविशारदांची उणीव ही होय. आम्ही आमचे लोक इतर पुढारलेल्या औद्योगिक देशांमध्ये शिक्षणासाठीं पाठविले आहेत. ते लवकरच जरूर तें ज्ञान व अनुभव घेऊन परत येतील. औद्योगिक दृष्ट्या पुढारलेल्या इतर देशांतील तज्ज्ञहि आम्हांस मिळतील. आमची पंचवार्षिक योजना यशस्वी करण्यासाठीं जरूर ती सारी कच्ची सामुग्री आमच्या देशांत आहे. आमच्या मार्गांत अडचणी येणारच नाहींत असें नाहीं. पण आल्याच तर त्यांचा बंदोबस्त आमची जनता नक्कीच करील.

कों. कार्देली यांचा दोन तास वेळ मी एव्हां घेऊनहि टाकला. परराष्ट्रीय मंत्री त्यांना भेटण्यासाठीं अर्धा तास बाहेर खोळवून बसलेला होता. मी त्यांचे आभार मानून त्यांचा निरोप घेतला.

कों. कार्देली हे युगोस्लाव सरकारचे उपाध्यक्ष आहेत. दशाच्या जावनात त्यांचें स्थान अतिशय महत्वाचें आहे. सोविएत युनियन बाहेर जे फारच थोडे विद्वान मार्क्सवादी पंडित आहेत त्यांमध्ये त्यांची गणना होते. खुद्द युगोस्लावियांत त्यांचें स्थान मार्शल टिटोच्या खालोखाल गणलें जातें. ते मूळचे शिक्षक आहेत. वऱ्याच वर्षांपासून ते कम्युनिस्ट पक्षाचे पुढारी आहेत. फॅसिस्टविरोधी गनिमी युद्धांत त्यांनीं मार्शल टिटोच्या बरोवरीनें कामगिरी बजावली. दिसावयाला नम्र व निरुपद्रवी अशा ही व्यक्ति मार्शल टिटोच्या बरोवरीनें उद्यांच्या सामर्थ्यशाली युगोस्लावियाची उभारणी करण्याच्या कामांत गहून गेलेली असते.

कों. कार्देली यांची व माझी येवढी सविस्तर मुलाखत घडवून आणण्याचें श्रेय त्यांच्या पत्नी कों. पेपिचा कार्देली यांजकडे होतें. त्या स्वतः युगोस्लाव ट्रेड युनियन काँग्रेसच्या मध्यवर्ती कमिटीच्या सभासद आहेत. तशाच त्या राष्ट्रगटांच्या कायदेमंडळाच्याहि सभासद आहेत. युगोस्लाव ट्रेड युनियन काँग्रेसच्या मध्यवर्ती कमिटीच्या सभेचे वेळीं त्यांची व माझी गांठ पडली. मोठ्या गोड स्वभावाच्या बाई आहेत या. पूर्वी त्या स्लोव्हेनियांतील धातुकामाच्या कारखान्यांत कामावर होत्या. पुढें त्यांनीं गनिमी युद्धांत भाग घेतला. अशा प्रकारें या कार्देली दंपत्यानें आपल्या काँग्रेसच्या मदतीनें आपला देश परकीय जर्मनांच्या तावडींतून सोडविण्यासाठीं

यशस्वी लढा करण्यांत पुढाकार घेतला. आतां आपल्या देशाची पुनर्घटना करून त्याचें सामर्थ्य वाढविण्याच्या कार्यांतहि हें दंपत्य पुढाकार घेत आहे. जनतेचें खरेंखुरें लोकराज्य स्थापन करून त्याचें सामर्थ्य वाढविण्यासाठीं जिवाचें रान करीत असलेल्या या शूर देशभक्तांचा जेवढा गौरव करावा तेवढा थोडाच होईल.

*

*

*

सर्बियन ट्रेड युनियन चळवळीचे पुढारी

आज मी सर्बियन ट्रेड युनियन काँग्रेसच्या मध्यवर्ती कमिटीच्या कचेरीला भेट दिली. दुपारीं साडेतीन वाजतां कमिटीचे पुढारी मला घेऊन जाण्यासाठीं माझ्या हॉटेलांत आले. कमिटीच्या कचेरीची इमारत फारच सुंदर व आरामशीर आहे. ही इमारत पूर्वी जर्मनांना सामील झालेला सर्बियन क्विसलिंग मिलान मेदिच याच्या मालकीची होती. युद्धकाळांत तो जर्मनधार्जिण्या युगोस्लाव सरकारचा अध्यक्ष होता. जर्मनांचा पराभव करून युगोस्लाविया स्वतंत्र झाल्यानंतर तो इटलींत पळून गेला. ब्रिटिशांनी त्याला पकडून युगोस्लाव जनतेच्या स्वाधीन केलें. त्यानें कच्च्या कैदेत असतांनाच आत्महत्या केली. त्याच्या या घराचीं एकेक दालनें खूप ऐसपैस व सर्व साधनांनीं सज्ज असून त्यांमध्ये भरपूर उबेची सोय केलेली आहे. युगोस्लाव जनतेनें आपला देश स्वतंत्र केल्यानंतर तिनें ही इमारत सर्बियन ट्रेड युनियन चळवळीच्या मध्यवर्ती कमिटीच्या स्वाधीन केली.

इथेंहि इतर ठिकाणाप्रमाणेंच माझे अत्यंत आपलेपणानें स्वागत झालें. चहा व इतर पेयें आलीं आणि आमचें बोलणें चालू झालें.

सर्बियन प्रांतिक ट्रेड युनियन चळवळीचे एकंदर सभासद सुमारे ४ लाख आहेत. खाणी, धातुकाम, कापड गिरण्या, लाकूड काम, इमारतींचें व इतर बांधकाम, चामड्याचा धंदा, हॉटेले, उपाहार गृहे आणि घरकाम हे या प्रांतांतील प्रमुख उद्योगधंदे आहेत. प्रांतांतील कामगारांपैकीं सुमारे ९० टक्के कामगार युनियन्समध्ये संघटित झालेले आहेत. युद्धांत उध्वस्त झालेल्या साऱ्या उद्योगधंद्यांची पुनर्घटना करून ते पूर्ववत् चालू करून युगोस्लाव जनतेसाठीं उत्पादन वाढविण्याची त्यांनीं शिकस्त चालविलेली आहे.

प्रांतिक ट्रेड युनियन काँग्रेसच्या सेक्रेटरीनें मला सांगितलें—“ युद्धपूर्व काळांत आमचा देश शेतीप्रधान होता. आमचे जे कांहीं तुटपुंजे उद्योगधंदे होते ते युद्ध काळांत जर्मनांनीं उध्वस्त केले. आतां आमचें मुख्य काम या उद्योगधंद्यांची

कों. एडवर्ड कार्देली (युगोस्लाव संघराज्याचे उपाध्यक्ष)

कों. रोदोलुब चेलाकोविच
(बोस्नियन लोकराज्याचे अध्यक्ष)

कों. पेपिचा कार्देली (युगोस्लाव ट्रेड
युनियन काँग्रेसच्या प्रमुख पुढारी)

(कॉ. मिरजकर बोस्नियन लोकराज्याच्या मजूमंत्र्यांसमवेत ट्रेड युनियन परिषदेत)

कॉ. सालाय : युगोस्लाव ट्रेड युनियन काँग्रेसचे अध्यक्ष

पुनर्घटना करणें हें आहे. आमच्या जनतेचें राहणीचें मान सुधारण्यासाठीं आम्ही व आमच्या ट्रेड युनियन्स सतत याच कामगिरींत व्यग्र आहोंत. आमचा कापड गिरण्यांचा घंदा आतां पूर्वीपेक्षांहि वाढला आहे व त्याचें उत्पादन युद्धपूर्व काळापेक्षां दहा टक्के अधिक होऊं लागलें आहे. इतरहि अनेक उद्योगधंद्यांमध्ये उत्पादनवाढ पांच ते दहा टक्क्यांनीं झाली आहे. आमच्या सर्बिया प्रांतांतील लेस्कोविच-पारातिन हें कापडधंद्याचें केन्द्र म्हणजे आमच्या देशांतलें मॅन्चेस्टर आहे.”

बेलग्रेड, नीश व नोविशाद हीं सर्बियाचीं इतर प्रमुख औद्योगिक केन्द्रें आहेत.

मी अगदीं आधुनिक धर्तीवर चाललेल्या एका इंजिनियरिंग कारखान्याला भेट दिली. इथें यंत्रें तयार करण्याचीं हत्यारें (‘मशीन टूल्स’) व मोटारी तयार होत होत्या. युगोस्लाव कामगार आणि त्यांच्या ट्रेड युनियन संस्था आपल्या देशाची पुनर्घटना कशी करीत आहेत याची कल्पना मला हा कारखाना पाहून आली. कारखान्याच्या टेक्निकल शाळेंत १५ ते ३५ वर्षे वयाच्या तरुण स्त्रिया आपलें काम अगदीं मन लावून शिकत होत्या. तरुण कामगारांसाठीं येथें चालविण्यांत येत असलेली शाळाहि अशीच नमुनेदार होती. इथले कांहीं कामगार मुलगे वाचनांत गढून गेलेले दिसत होते, इतर कांहींजण प्रयोग करण्यांत गुंग झालेले होते. यांचीं वयें असतील १५ ते १८ वर्षे. यांपैकीं कित्येकांनीं गनिमी युद्धांत भाग घेतलेला होता. यांतले बहुतेक मुलगे आईबापांविना पोरके झालेले आहेत. त्यांचे आईबाप जर्मनांनीं ठार तरी केले आहेत किंवा गनिमी युद्धांत कामास आले आहेत. यांतला एक मुलगा सोविएत गनिमी सैनिकांच्या गटांत सामील होऊन जर्मनांशीं लढला. लाल फौज इकडे आली तेव्हां तिच्याबरोबर तो स्वदेशीं परत आला. आतां तो यंत्रें तयार करण्याच्या आघाडीवर लढत आहे. त्याच्या देशाच्या दृष्टीनें ही उत्पादन आघाडी आज अत्यंत निकडीची झालेली आहे.

सर्बियाच्या ट्रेड युनियन चळवळीचे पुढारी काय, किंवा इतर प्रांतांच्या ट्रेड युनियन चळवळीचे पुढारी काय, त्यांनीं नुसते पगारवाढीचे व कामाच्या तासांचे लढे लढण्यावरच समाधान मानलेलें नाहीं. त्यांनीं प्रत्यक्ष क्रांति केलेली आहे, फॅसिझमच्या मगरमिठींतून आपला देश सोडविला आहे. या पराक्रमाच्या जोरावर इथले कामगार आपल्या देशाचे धनी झाले आहेत. आतां त्यांना आपलें आसन मजबूत करावयाचें आहे. त्यांना पगारवाढ व इतर सवलती एव्हां मिळाल्याच आहेत. जे हक्क

भांडवलदारी व परतंत्र देशांतील कामगारांना पिढ्यानुपिढ्या झगडून अजूनहि मिळालेले नाहीत ते इथल्या कामगारांनीं केव्हांच मिळविले आहेत. इथल्या कामगार चळवळीचे पुढारी देशाची आर्थिक पुनर्वटना करण्याच्या कामगिरीला अग्रस्थान देतात हे यथायोग्यच आहे. कारण देश आतां कामगारांच्या मालकीचा झालेला आहे.

या पुढाऱ्यांपैकीं कांहींची व्यक्तिगत हकिगत देतो म्हणजे हे कार्यकर्ते केवढे थोर आहेत याची थोडीशी कल्पना वाचकांना येईल.

कों. दुशोन पेत्रोविच यांचीच गोष्ट घ्या. हे सर्बियन ट्रेड युनियन काँग्रेसचे अध्यक्ष आहेत. न्यूयॉर्कला संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या बैठकीला हजर राहण्यासाठीं गेलेल्या युगोस्लाव प्रतिनिधि-मंडळाचे ते सभासद आहेत. शुमादिया प्रांतांतील गनिमी फौजेचे ते प्रमुख होते. १९४१ सालीं त्यांनीं जंगलामध्ये जर्मनांशीं अनेक लढाया दिल्या. ते सर्बियन पार्लमेंटाचे व युगोस्लाव फेडरल पार्लमेंटाचेहि सभासद आहेत. ते धंद्यानें पाथरवट होते. अज्ञात वीरांच्या प्रचंड स्मारकांच्या बांधकामांत त्यांनीं भाग घेतलेला होता. गनिमी दलांतील त्यांचें टोपण नांव 'शाने' असें होतें.

कों. देसिमीर येरोविच हे इथल्या ट्रेड युनियन काँग्रेसचे सेक्रेटरी आहेत. ते पूर्वी धातुकामाच्या कारखान्यांत कामगार होते. १९४१ सालीं तेहि गनिमी दलांत होते. त्यांनीं सर्बियाच्या पूर्व व दक्षिण भागांतील युद्धांत मर्दुमकी गाजविली. गनिमी दलांत ते 'चिचा' (काका) या टोपण नांवानें ओळखले जात असत.

कों. द्रागोयुव येवरेमोविच हे इथल्या ट्रेड युनियन काँग्रेसच्या मध्यवर्ती कमिटीचे सदस्य आहेत. ते पूर्वी बेलग्रेडमधील एका कंपनीत कारकून होते. त्यांनीं ट्रेड युनियन चळवळीचें कार्य अत्यंत निष्ठापूर्वक केलें म्हणूनच कामगारांनीं त्यांना मध्यवर्ती कमिटीवर निवडून पाठविलें.

कों. योसिप वोस्नार यांनीं १८ वर्षे सुताराचा धंदा केला. त्यांनीं गनिमी युद्धांत भाग घेतलेला आहे. आतां ते सर्बियाच्या कामगार चळवळींत पुष्कळ कार्य करतात.

कों. मिलोसाव मिलोसावलोविच हे २० वर्षे मोच्याचा धंदा करीत होते. त्यांनींहि १९४१ सालीं गनिमी युद्धांत भाग घेतला.

१९४१ सालीं गनिमी दलांत सामील झालेल्या देशभक्तांना या देशांत विशेष मानाचें स्थान मिळालेलें आहे. जनतेचा त्यांच्यावर सर्वांत जास्त विश्वास

आहे. मार्शल टिटोनें गनिमी सैन्यांत सामील होण्यासाठीं जनतेला जी हांक दिली, तिला ओ देऊन पहिल्या दिवशीं जे देशभक्त त्याच्या झेंड्याखालीं जमा झाले त्यांना या देशांत अग्रपूजेचा मान मिळतो. सारा देशभर मिळून असे एकंदर १२,००० देशभक्त आहेत. १९४१ सालीं मार्शल टिटोची ही येवढीच चिमुकली फौज होती. परंतु त्यांनीं आपल्या अतुलनीय पराक्रमानें व त्यागानें सारा देश जागृत केला आणि मग गनिमी दलांत हजारों लोक भराभर सामील होऊं लागले. या १२,००० आद्य गनिमी वीरांना एक खास पदक दिलेलें असून हें पदक सर्व जणांनीं मोठ्या अभिमानानें छातीवर लटकावून ठेवलेलें असतें. लढ्यांत तावून सुलाखून निघालेले हेच विश्वासू पोलादी वीर आज युगोस्लाव जनतेचें पुढारीपण करीत आहेत. राज्यकारभारांतील साऱ्या महत्वाच्या जागा त्यांनाच मिळालेल्या आहेत.

* * *

ता. २१-२२ डिसेंबर १९४६

आज सकाळीं कम्युनिस्ट पक्षाच्या मध्यवर्ती कमिटीच्या कचेरींतून मला बोलावणें आलें. दहाच मिनिटांत मी मोटारीनें कचेरींत दाखल झालों. मला आगाऊ न कळवतां माझ्यासाठीं असा एक कार्यक्रम ठेवलेला होता कीं ज्याची गोड आठवण मला जन्मभर होत राहिल. मार्शल टिटोनें माझ्यासाठीं कांहीं भेटीच्या वस्तू पाठविल्या होत्या, त्या मला देण्याचा हा कार्यक्रम होता. मार्शल टिटोची स्वाक्षरी कोरलेली एक सोन्याची 'सिगारेट केस,' मार्शलच्या स्वाक्षरीसह त्याचा एक फोटो व गनिमी युद्धाच्या चित्रांचे संग्रह अशा या वस्तू होत्या. या वस्तूंना अनुलक्षून एक कॉमरेड म्हणाला—“थोडंसं कां होईना, पण परदेशाहून हिंदुस्थानाला सोनं जायचा हा पहिलाच प्रसंग असावा बहुधा. हिंदुस्थानांतून सोनं लुटून परदेशांत नेलं जातं अशा हकीकती आम्हीं पुष्कळ ऐकतो.”

मार्शल टिटोच्या हातून मिळालेल्या या भेटीच्या वस्तू मला अत्यंत मोलाच्या वाटणें साहजिक होतें. त्यांची आठवण मी जन्मभर विसरणार नाही.

* * *

हा कार्यक्रम आटोपल्यानंतर मग कॉ. कोवाकोविच यांजबरोबर मी पार्लमेंटची बैठक पाहण्यासाठीं गेलों. युगोस्लावियाला युद्धांतील हानीबद्दल मिळावयाच्या नुकसानभरपाईच्या प्रश्नावर या दिवशीं पार्लमेंटांत चर्चा चालू होती. युगोस्लावियाच्या मागणीविषयीं लुटारू अँग्लो-अमेरिकन साम्राज्यवाद्यांनीं जें बेपर्वाईचें

धोरण चालविलें होतें त्याची हकीकत एक प्रतिनिधी पार्लमेंटपुढें निवेदन करीत होता. साम्राज्यवाद्यांच्या असल्या कारवायांमुळें युगोस्लाव जनतेला किती संताप आलेला होता याचें प्रत्यंतर या चर्चेच्या वेळीं दिसून आलें.

*

*

*

जर्मनांची यमुपुरी

रुविवारीं सकाळीं सर्बियन ट्रेड युनियन्सचे पुढारी जर्मनांचा एक माजी कॅंप दाखविण्यासाठीं मला न्यावयास हॉटेलमध्ये आले. या कॅंपांत २०,००० युगोस्लाव नागरिकांची नाझी नरपशूंनीं मशीनगन्सचा मारा करून, जिवंत जाळून, अनेक प्रकारें छळून कत्तल केलेली होती. या साऱ्या नागरिकांचे मुडदे नाझींनीं एक ३०० वार लांब व ४०० वार रुंद खड्डा खणून त्यांत पुरून ठेवले होतें. तिथल्या जमिनीची उकराउकर अजून ताजी दिसत होती.

हा कॅंप सध्यां युगोस्लाव लष्कराच्या ताब्यांत आहे. म्हणून परवाना येई-पर्यंत आम्हांला थोडा वेळ दाराशीं खोळंबावें लागलें.

कॅंपच्या जवळच राहणारा एक शेतकरी तेथें दाराशीं उभा होता. आम्हां बिनयुरोपियन लोकांना पाहून तो आमच्याकडे आला आणि आम्ही कोणत्या राष्ट्राचे लोक आहोंत याची त्यानें चौकशी केली. आम्ही हिंदुस्थानचे लोक आहोंत हें कळतांच त्याची कळी एकदम खुलली. त्यानें आम्हांला अत्यंत आदरानें 'झद्रावो' म्हणून अभिवादन केलें. आम्ही त्याची विचारपूस केली तेव्हां त्यानें आम्हांला पुढील हकीकत सांगितली.

जर्मनांचा या कॅंपवर अंमल चालू होता त्या वेळीं हा शेतकरी इथून जवळपासच राहत होता. त्या वेळीं पाहिलेल्या देखाव्यांची नुसती आठवण होतांच त्याचें सर्वांग शहारलें. त्या देखाव्यांमुळें त्याच्या मेंदूवर कायमचा वाईट परिणाम झालेला आहे. कितीतरी लोकांना इथलीं दृश्यें पाहून जवळ जवळ वेड लागलें. इथें चौवीस तास एकसारखे मशीनगन्स चालू असल्याचे आवाज ऐकूं येत असत. कैद्यांच्या किंकाळ्यांनीं सगळें वातावरण भारावलेलें असे. "आमच्या तरुण देशवांधवांना या कॅंपांत नाझी नरपशूंनीं जिवंत जाळलेलें आम्हांला बघावें लागलें. त्या वेळीं आमच्या काळजाचें पाणीपाणी झालें. पण मग आमचीहि वेळ आली. तेच नाझी नरपशू आतां आमचे कैदी झाले आहेत.

आमची जागा आतां आम्ही त्यांना घ्यायला लावली आहे. आम्ही त्यांच्याकडून कसून काम करून घेतों. ती पहा जर्मन कैद्यांची एक टोळी काम करित आहे.” असें म्हणून या वयस्क शेतकऱ्याने त्या जर्मन कैद्यांकडे अंगुलि-निर्देश केला. आमच्याशीं बोलतांना तो लटलट कांपत होता. जर्मनांच्या अत्याचारांची पुनरावृत्ति जणूं कांहीं पुन्हां आपल्या डोळ्यांदेखत घडत आहे असें त्याला वाटत असावेसें त्याच्या बोलण्यावरून दिसत होतें.

आम्ही त्या शेतकऱ्याबरोबर बोलत होतो तेवढ्यांत आमचा परवाना आला आणि आम्ही कॅपाच्या आवारांत शिरलों. दरवाज्यापाशीं आम्हांला एक सर्बियन वृद्धा भेटली. तिच्या मुलाला याच कॅपांत नाझी नरराक्षसांनीं जिवंत जाळलें होतें. तिच्या डोळ्यांतून एकसारखे अश्रू वाहत होते. आम्ही सारे तिच्यासकट आंत गेलों. मुलाच्या थडग्यावर लावण्यासाठीं तिनें मेणबत्त्या आणलेल्या होत्या. पण तिच्या मुलाचें थडगें तिथें वेगळें कुठून सांपडणार ? तो कॅप म्हणजे युगोस्लावियाच्या वीस हजार सुपुत्रांचें एक अफाट थडगेंच होतें.

त्या वृद्धेनें आम्हांला आपल्या मुलाची हकीकत सांगितली. त्याचा गनिमी गट जर्मनांच्या हातीं सांपडला. जर्मनांनीं त्याच्यावर संगिनी रोंखून त्याला सांगितलें—“ तूं तुझ्या सहकाऱ्यांना जिवंत जाळ. तर आम्ही तुला माफी देऊन जिवंत सोडूं. नाहीतर तुला संगिनी भोंसकून ठार करूं.” मुलानें पहिल्यांदा जर्मनांच्या सांगण्याप्रमाणें करण्याचें कबूल केलें. पण मागाहून त्यानें साफ नकार दिला. जर्मनांनीं त्याला व त्याच्या सहकाऱ्यांना गोळ्या घालून ठार केलें आणि त्यांचीं प्रेतें कॅपांत पुरून टाकलीं. गोळ्या घालण्यापूर्वीं या कैद्यांना पुरण्यासाठीं खडे त्यांच्याकडूनच खणून घेण्याचा शिरस्ता जर्मनांनीं ठेवलेला होता. म्हणजे इतक्या हजारों हजार लोकांसाठीं खडे खणण्याचा त्रास आपल्याला नको अशी ही जर्मनांची राक्षसी योजना होती.

त्या वृद्धेच्या तोंडून मी ही हकीकत ऐकली तेव्हां माझ्या अंगावर कांटाच उभा राहिला. मनुष्य प्राण्याच्या हातून कायकाय राक्षसी कृत्यें होऊं शकतात याला कांहीं सीमाच नाही म्हणावयाची.

त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट येवढीच कीं ज्या जर्मनांनीं सत्तामदानें धुंद होऊन हजारों युगोस्लाव नागरिकांची कत्तल केली, तेच जर्मन आज या पापाचें प्रायश्चित्त म्हणून युगोस्लाव नागरिकांच्या हाताखालीं राबत आहेत. मात्र युगोस्लाव नागरिक त्यांच्याशीं सूडबुद्धीनें न वागतां त्यांना कितीतरी चांगल्या रीतीनें वागवीत आहेत. इथल्या कांहीं जर्मन कैद्यांची मी स्वतः विचारपूस केली.

त्यांनीं आपल्याला पुरेसें अन्नवस्त्र मिळतें असा निर्वाळा दिला. त्यांतले कांहींजण तर कोंकरासारखे गरीब दिसत होते. पण हेच लोक आपल्या हातीं सत्ता होती तेव्हां कर्दनकाळासारखे वागले ! जर्मनांनीं युगोस्लाव जनतेवर भयंकर अमानुष अत्याचार केले आहेत. मला वेल्प्रेड शहराच्या मध्यवस्तींत दोन दिव्याचे खांब दाखविण्यांत आले. जर्मनांविरुद्ध निदर्शन केल्याबद्दल दोघां युगोस्लाव देशभक्तांना या खांबांवर लटकावून फांशी देण्यांत आलें होतें.

जर्मन कॅपांत गनिमी देशभक्तांवर जिथून गोळ्या झाडण्यांत येत असत ती मशीनगन्सच्या मोर्चेबन्दीची जागां मला दाखविण्यांत आली. या मोर्चेबन्दी-समोर भराव तयार केलेले होते. या भरावांवर पत्रे उभारून त्यांना टेकून गनिमी देशभक्तांना रांगेंत उभें करण्यांत येत असे. त्यांच्यावर गोळ्या झाडण्यापूर्वी त्यांचीं प्रेतें पुरण्याचे खडे त्यांच्याचकडून खणून घेण्यांत येत असत. यांपैकीं बरेचसे इथल्या कॅपांत आजहि जसेच्या तसे पाहावयास मिळतात.

या कॅपाविषयीं आसपासच्या शेतकऱ्यांनीं सांगितलेल्या हकीकती ऐकून अंगावर शहारे आल्याखेरीज राहत नाहींत. अर्थात् हे भयंकर प्रकार ज्या जवळपासच्या लोकांनीं प्रत्यक्ष पाहिले त्यांच्यापैकीं अनेकांना चित्तभ्रमाचा विकार जडला यांत नवल कांहींच नाहीं.

जर्मन अमदानींत साऱ्या युगोस्लाविया देशाला कमीअधिक प्रमाणांत अशाच प्रकारचे अत्याचार अनुभवावे लागले. पण या शूर जनतेनें आपला धीर खचूं न देतां आपली अमेद्य एकजूट केली व आपल्यावरील गुलामगिरीचा व पाशवी अत्याचारांचा हा कलंक तिनें साफ धुवून काढला. इथल्या गनिमी योद्ध्यांनीं हरप्रकारच्या संकटांना तोंड देऊन आपला देश स्वतंत्र करण्याच्या कार्यांत यश मिळविलें.

*

*

*

युगोस्लावियांतील ट्रेड युनियन चळवळ

मी युगोस्लावियाच्या प्रांतांचा दौरा पूर्ण करून परत आल्यानंतर कॉ. सालाय यांना भेटलों व त्यांच्याकडून या देशांतील ट्रेड युनियन चळवळीची माहिती मिळविली. प्रांतोंप्रांतीं ही चळवळ कशी चालते हें मी समक्ष पाहिलेलें होतेंच, परंतु बऱ्याचशा गोष्टी कॉ. सालाय यांजबरोबर चर्चा करूनच माहित करून घ्यावयाच्या होत्या. कॉ. सालाय यांनीं वेळांत वेळ काढून या कामासाठीं एक तास दिला. त्यांच्याशीं झालेली ही चर्चा अत्यंत उपयुक्त ठरली. त्यांनीं या चर्चेत दिलेल्या माहितीचा सारांश पुढें दिला आहे.

युगोस्लावियाच्या जनतेचें लोकराज्य (फेडरेटिव्ह पीपल्स रिपब्लिक ऑफ युगोस्लाविया) स्थापन होण्यापूर्वी ट्रेड युनियन संघटना स्थापन करण्याचा हक्क कामगारांना नाकारण्यांत येत असे. युगोस्लावियांत कामगार वर्गाच्या युनियन्स स्थापन करण्याचे प्रयत्न अनेकदां झाले पण ते सारे फसले. प्रत्येक वेळीं जुन्या राजवंशाचा अभिमानी अशा प्रतिगामी युगोस्लावियन सत्ताधारी वर्गानें कामगारांच्या युनियन्सवर बंदी घालून त्या दडपून टाकल्या. ट्रेड युनियन्सची मालमत्ता सरकारजमा अगर नष्ट करण्यांत येई आणि ट्रेड युनियन्सचे चांगले चांगले पुढारी तुहंगांत डांबण्यांत येत असत, त्यांची कॉन्सेन्ट्रेशन कॅंपांत रवानगी होई, अगर त्यांना चौकशीशिवाय दगलवार्जीनें ठार करण्यांत येत असे. या देशांतील ट्रेड युनियन चळवळीचे १०४ आय संस्थापक तर ता. ६ जानेवारी १९२९ रोजीं अलेक्झांडर कारा-जॅर्जिविच यानें आपल्या लष्करी-फॅसिस्ट हुकुमशाही अमदानीच्या आरंभींच ठार केले. १९४० सालीं झुएत्कोविच व व्लात्को मातचेक यांच्या फॅसिस्टधार्जिण्या सरकारनें साऱ्या ट्रेड युनियन संघटना अजिबात बरखास्त करून टाकल्या. ट्रेड युनियन संघटनांवर बंदी घातल्यानंतर या सरकारनें हजारों कामगार पुढाऱ्यांना कॉन्सेन्ट्रेशन कॅंपांमध्ये पाठवून दिलें. फॅसिस्टांनीं युगोस्लाविया पादाक्रांत केल्यानंतर त्यांना हे सारे पुढारी आयते कैदी म्हणून मिळाले आणि त्यांनीं पहिल्या सपाठ्यासरशीं या साऱ्या पुढाऱ्यांना गोळ्या झाडून ठार केलें अगर फांशी दिले.

युगोस्लावियांतील सध्यांची संयुक्त ट्रेड युनियन चळवळ ही साहजिकपणेंच जुन्या ट्रेड युनियन चळवळीची लढाऊ परंपरा पुढें नेत आहे. १९४६ च्या जानेवारींत एकीकडे सोविएत जनतेची लाल फौज व मार्शल टिटोची गनिमी फौज युगोस्लावियांतून फॅसिझमच्या उरल्या सुरल्या लष्करी बळाचें कायमचें उच्चाटन करण्यांत गुंतलेली होती आणि त्याचवेळीं दुसरीकडे बेलग्रेड येथें युगोस्लावियांतील साऱ्या ट्रेड युनियन संघटनांची एक राष्ट्रीय परिषद भरून एकदर ट्रेड युनियन चळवळीची पुनर्घटना करण्याचा ठराव पास करण्यांत आला. युगोस्लाव ट्रेड युनियन संघटनांना संपूर्ण स्वातंत्र्य असून युनियनचे सभासद होण्याच्या बाबतींत कामगारांवर सक्ती बिलकुल नसते. युनियन्सचा कारभार सर्वेस्वीं लोकशाहीच्या तत्वांना अनुसरून चालतो.

युगोस्लावियांतील संयुक्त ट्रेड युनियन्स हीं एका धंद्यांत एक युनियन या पद्धतीनें संघटित करण्यांत आलेलीं आहेत. त्यांचा सर्वांत लहान घटक त्या त्या धंद्यांतला कारखाना, कंपनी अगर वर्कशॉप हा असतो.

देशांत एकंदर २६ प्रमुख युनियन्स आहेत. त्यांपैकी १९ युनियन्स अग-
मेहनत करणाऱ्या कामगारांची आहेत व ७ बौद्धिक काम करणाऱ्या कामगारांची
आहेत. या सर्वांवर “ सेंट्रल कौन्सिल ” या नावाच्या मध्यवर्ती संस्थेचें नियंत्रण
आहे. याशिवाय युगोस्लाविया देशाच्या सहा घटक लोकराज्यांपैकी प्रत्येक लोक-
राज्यांतील ट्रेड युनियन्सचें एकेक स्वतंत्र ट्रेड युनियन कौन्सिल त्या त्या लोक-
राज्यांतील ट्रेड युनियन्सची मध्यवर्ती संघटना म्हणून कार्य करित आहे. त्याचप्रमाणे
प्रत्येक ठिकाणी त्या त्या ठिकाणच्या ट्रेड युनियन्सचें मिळून एकेक स्थानिक ट्रेड
युनियन कौन्सिल आहे. घटक लोकराज्यांची ट्रेड युनियन कौन्सिलें व मुख्य ट्रेड
युनियन्स यांच्यावर संयुक्त ट्रेड युनियन संघटनेची प्रत्यक्ष हुकुमत चालते. तसेंच
निरनिराळ्या ट्रेड युनियन्सच्या व स्थानिक ट्रेड युनियन कमिट्यांच्या कचेऱ्या
आहेत, त्या स्थानिक व मध्यवर्ती संघटनांच्या कार्याचा एकमेकांशीं मेळ घाल-
ण्याची कामगिरी करतात.

१९४६ च्या ऑगस्टमध्ये संबंध युगोस्लावियांत मिळून स्थानिक ट्रेड
युनियन कौन्सिलांची संख्या ८,७८० होती. त्यांच्या एकंदर सभासदांची संख्या
७,४८,००० होती आतां ही संख्या वाढून ११,००,००० झाली आहे. रेल्वे व
वाहतूक कामगार युनियन ही या देशांतील सर्वांत मोठी ट्रेड युनियन संघटना
असून तिचे १,०५,००० सभासद आहेत. बौद्धिक काम करणाऱ्या कामगारांच्या
ट्रेड युनियन संघटनेंत शिक्षकांच्या युनियनचा पहिला नंबर लागतो. तिचे
सभासद ३५००० आहेत. युद्धकाळांत उध्वस्त झालेल्या आर्थिक जीवनाचें
पुनरुज्जीवन जसजसें झपाट्यानें होत आहे तसतशी युगोस्लावियाची ट्रेड युनियन
चळवळहि वेगानें वाढत आहे.

युगोस्लावियांत नव्या लोकशाहीच्या उदयाबरोबर कामगार वर्गाला आपली
प्रगति करण्यास पूर्ण वाव मिळाला. आज नव्या युगोस्लावियांत कामगारवर्ग
हक्कानें सर्वांच्या अग्रस्थानीं उभा आहे. जुन्या जमान्यांत ज्या आद्य कामगार
पुढाऱ्यांचा छळ झाला, ज्यांच्यावर अनेक प्रकारचे निर्बंध घालण्यांत आले,
ज्यांच्यावर दडपशाही करण्यांत आली, तेच आज देशांतील मध्यवर्ती व प्रांतिक
कारभारांत प्रमुख पदावर आहेत.

कामगारांविषयींचा कोणताहि कायदा संयुक्त ट्रेड युनियन संघटनेच्या मध्य-
वर्ती कौन्सिलच्या संमतीशिवाय पास केलाच जात नाही. कामगारांसंबंधांतील सर्व
प्रश्नांची चर्चा करणें, कामगारविषयक कायद्यांचे मसुदे तयार करणें, आहेत त्या
कायद्यांत बदल सुचविणें, इतरहि सर्व प्रकारच्या सामाजिक व राजकीय प्रश्नांबाबत

मतप्रदर्शन करणें, या सर्व बाबतींतले हक मध्यवर्ती कौन्सिलला कायदेशीर रीतीनें बहाल करण्यांत आले आहेत.

या वर्षीं नवीन कामगारांना कामावर घेण्याचें खातें व मजूर खातें युगोस्लावियाच्या मध्यवर्ती सरकारनें ट्रेड युनियन संघटनांकडेच व्यवस्था पाहाण्यासाठीं दिलें आहे. जुन्या सरकारनें बंदी घातलेले कामगारांचे क्लब आतां परत ट्रेड युनियन संघटनांच्या स्वाधीन करण्यांत आले आहेत. तसेंच देशाच्या निरनिराळ्या भागांत व आड्रियाटिक समुद्राच्या किनाऱ्यावर असलेलीं ११ हवेचीं ठिकाणें सरकारनें ट्रेड युनियन संघटनांच्या हवालीं केलीं आहेत. या ठिकाणांची सर्व व्यवस्था या संघटनाच पाहतात व आजारी कामगारांना हवा पालटण्यासाठीं आरोग्यमंदिरें म्हणून त्यांचा उपयोग होतो. जुन्या जमान्यांत या हवेच्या ठिकाणांचा फायदा केवळ भांडवलदारांना व श्रीमंत लोकांनाच तेवढा मिळत असे. कुणाहि कामगाराला त्यांच्या आसपासदेखील जातां येत नसे.

ट्रेड युनियन्सचे प्रतिनिधी सरकारच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय कारभारामध्यें भाग घेतात. ट्रेड युनियन्सचे कितीतरी पुढारी फेडरल पार्लमेंट, राष्ट्रगटांचें कायदेमंडळ व घटक लोकराज्यांचीं कायदेमंडळें यांचे सभासद निवडून आले आहेत.

युगोस्लावियांत नवी लोकशाही राजवट सुरू झाल्यापासून हरएक प्रकारची पिळगूक नष्ट करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. अर्थात् या देशांतील कामगारांची आपल्या कामाविषयींची वृत्ति भांडवलदारी देशांतल्या कामगारांहून मूलतःच वेगळी असणें साहजिक आहे. म्हणूनच भांडवलदारी देशांतल्या ट्रेड युनियन्सपेक्षां अगदीं वेगळ्या प्रकारची कामगिरी युगोस्लाव ट्रेड युनियन्सकडे आलेली आहे. उत्पादन वाढविण्यांत व आर्थिक पुनर्घटनेच्या कार्यांत युगोस्लाव ट्रेड युनियन्स प्रामुख्यानें भाग घेतात. कामगारांना आपलें कर्तृत्व वाढविण्याच्या कामांत ट्रेड युनियन्सची मोठी मदत होत असते. उत्पादनवाढीच्या चढाओढींत भाग घेण्यास ट्रेड युनियन्सकडून कामगारांना खास उत्तेजन मिळतें. वस्तुतः युगोस्लाविया पूर्णपणें स्वतंत्र होण्याच्या अगोदरच ज्या ज्या भागांतून गनिमी फौजांनीं जर्मनांची व देशद्रोह्यांची हकालपट्टी केलेली होती, त्या त्या भागांमध्यें कामगार चढाओढीनें उत्पादन वाढवून गनिमी फौजांना मदत करीत होते. देशांत सर्वत्र नवी लोकशाही राजवट चालू झाल्यावर याच प्रवृत्तीला राष्ट्रव्यापी स्वरूप आलें.

या देशांतील ट्रेड युनियन चळवळ कामगारांना संरक्षण व शिक्षण देण्यांतहि पुढाकार घेत असते. कारखान्यांतील काम कामगारांना जाचक होणार नाही अशी व्यवस्था करणे, पगार वाढविणे, कामगारांचे आरोग्य संभाळणे, कामगारांना अपघात होणार नाहीत अशी तरतूद करणे, या साऱ्या बाबतींत ट्रेड युनियन संघटना पद्धतशीर रीतीने खटपट करतात. कामगार वर्गाचा शैक्षणिक दर्जा वाढविण्याकडे व कामगारांना शरीरबलसंवर्धनाची व खेळाची गोडी लावण्याकडे त्या विशेष लक्ष पुरवितात.

ही सर्व कामे पार पाडतां यावीत म्हणून युगोस्लाव ट्रेड युनियन संघटनेने स्वतःचीं दैनिके व इतर मिळून २५ नियंतकालिके चालविलेली आहेत. मध्यवर्ती संस्थेचे मुखपत्र म्हणून 'राद' (काम) हे वृत्तपत्र आठवड्यांतून तीनदां प्रसिद्ध होते ते वेगळेच. याशिवाय इतर प्रांतिक भाषांमध्ये या वृत्तपत्रांच्या वेगवेगळ्या आवृत्त्या प्रसिद्ध होतात. ट्रेड युनियन्सचे पुढारी तयार करण्यासाठी बेलग्रेड येथे व इतर प्रांतिक राजधान्यांमध्ये ट्रेड युनियन कार्यांचे शिक्षण देणाऱ्या स्वतंत्र शाळाहि चालविण्यांत येत आहेत.

कॉ. सालाय यांनी समारोप करतांना सांगितले : " युगोस्लावियांतील संयुक्त ट्रेड युनियन संघटना ही जगांतील कामगारांच्या लढाऊ एकजुटीचा पुरस्कार करणारी संस्था आहे. जागतिक कामगार संघ स्थापन करण्याच्या कामगिरींत आम्ही प्रत्यक्ष भाग घेतलेला आहे व त्याला आमची संघटना अर्थातच जोडलेली आहे. "

युगोस्लावियाच्या संयुक्त ट्रेड युनियन संघटनेंत सामील असलेल्या निरनिराळ्या धंद्यांतील कामगारांची संख्या पुढीलप्रमाणे आहे :

धातुकाम	६०,०००
रसायने	१८,०००
कापडाच्या गिरण्या	६०,०००
रेल्वे व वाहतूक	१,००,०००
खाणी	५५,०००
लाकूडकाम	४०,०००
खाद्य पदार्थ	२५,०००
चामडी	२०,०००
तंत्राकू व सिगारेट्स	१०,०००
बांधकाम	५५,०००

व्यापारी पेढ्या	३०,०००
स्थानिक हस्तकौशल्याचे धंदे	२५,०००
शहरांतील हॉटेलांतले व घरकाम कामगार	८,०००
दर्यावर्दी खलाशी व गोदी कामगार	९,०००
नद्यांमधून जाणाऱ्या बोटींवरील कामगार	६,०००
प्रांतांतील हॉटेलांतले व उपाहारगृहांतले कामगार	१२,०००
प्रेस कामगार	१५,०००
ऑफिसांतले कारकून व शिक्षक	३०,०००
आर्थिक मार्गदर्शन करणाऱ्या संस्थांतील कामगार	३०,०००
म्युनिसिपालिटीचा व सामाजिक संस्था	२७,०००
पोस्ट व तारखातें	१८,०००
वकील वगैरे	१८,०००
बँका व व्यापारी पेढ्या	५०,०००
सरकारी देवघेव करणारे नोकर	१२,०००

निरनिराळ्या लोकराज्यांतील एकंदर कामगारांशीं संघटित कामगारांचें शेंकडा प्रमाण पुढीलप्रमाणें आहे : (१) स्लोव्हेनिया : ८० टक्के (२) बोस्निया : ५७ टक्के (३) क्रोएशिया : ९० टक्के (४) मॅसिडोनिया : ८० टक्के (५) मॉन्टेनिग्रो : ९० टक्के आणि (६) सर्बिया : ९० टक्के.

*

*

*

क्रोएशियांतील कामगार चळवळ

क्रोएशियांतील कामगार चळवळीची समग्र माहिती या चळवळीचे एक प्रमुख कार्यकर्ते कॉ. मार्कोव यांनी आपल्या एका भाषणांत सांगितली. या भाषणाचा सारांश पुढें दिला आहे :

क्रोएशियांतील ट्रेड युनियन चळवळीचा प्रारंभ १९०३ सालीं झाला. आरंभीचीं ट्रेड युनियन्स संघटनेच्या दृष्टीनें जोरदार नसत. ब्रिटिश व जर्मन ट्रेड युनियन चळवळीचें वजन या चळवळीवर विशेष होतें. त्या वेळीं या युनियन्सपुढें निश्चित राजकीय कार्यक्रम असा कसलाच नव्हता. आणि म्हणून ती चळवळ टिकाऊ ठरली नाही. युनियन्स पुन्हां पुन्हां मोडकळीला येत असत.

१९१८ नंतर कामगार वर्गाची क्रांतिकारक चळवळ या देशांत वाढू लागली. त्या वेळीं पूर्वीच्या राष्ट्रीय सोशलिस्ट पक्षाची इतिश्री झाली आणि नवा व खराखुरा क्रांतिकारक कम्युनिस्ट पक्ष स्थापन झाला. महान् रशियन राज्यक्रांतीच्या प्रत्यक्ष प्रेरणेनेच कम्युनिस्ट पक्षाची वाढ होत गेली.

कामगार वर्गाची आर्थिक पिळणूक व क्रोएशियाच्या राष्ट्रीय चळवळीवरील दडपशाहीचा हल्ला यांच्याविरुद्ध सुरू झालेल्या लढ्यांतूनच कम्युनिस्ट पक्ष व ट्रेड युनियन चळवळ जन्मास आली. म्हणून १९२१ सालींच आम्ही अनेक क्रांतिकारक कार्ये अंगावर घेतलीं. ओस्तेक येथील रेल्वे कामगारांचा सार्वत्रिक संप हे यांपैकीं एक प्रमुख कार्य होतें. या गोष्टींमुळे कामगारांमधील वाढत्या राजकीय जागृतीचा प्रत्यय आला.

ही क्रांतिकारक चळवळ चिरडून टाकण्यासाठीं स्थानिक राज्यकर्त्यांनीं दडपशाहीचे इलाज आरंभले. त्यांना प्रतिगामी ब्रिटिश व फ्रेंच भांडवलदारांनीं उत्तेजन दिलें. त्यांच्या जोरावर राज्यकर्त्यांनीं युगोस्लावियांतील क्रांतिकारक चळवळीचा समूळ नायनाट करण्याचा घाट घातला.

१९२९ ते १९४१ या काळांत कामगार चळवळ वाढत्या लष्करी दडपशाहीचा सतत प्रतिकार करीत होती. कामगारांनीं सार्वत्रिक संप करून व अनेकदां शेतकऱ्यांचाहि पाठिंबा मिळवून पोलिसांच्या व लष्कराच्या दडपशाहीचा प्रतिकार केला.

१९४१ सालीं युगोस्लावियाचें राजघराणें परागंदा झाल्यावर फॅसिस्ट-धार्जिण्या देशद्रोह्यांनीं जर्मन व इटालियन फॅसिस्टांच्या मदतीनें “स्वतंत्र” क्रोएशियन राज्याची स्थापना केली. त्यांच्या अमदानींत कामगारवर्गाच्या साऱ्या स्वतंत्र ट्रेड युनियन संघटना दडपून टाकण्यांत आल्या व “क्रोएशियन कामगार युनियन” ही एकच फॅसिस्टधार्जिणी कामगार संघटना सरकारी पाठिंब्यानिशीं चालू ठेवण्यांत आली.

परंतु कामगारवर्गानें आर्थिक मागण्यांऐवजीं पुढील राजकीय कार्यक्रमासाठीं लढ्याची हांक दिली :

- (१) देश स्वतंत्र करा
- (२) दगलबाज भांडवलदारांचा नायनाट करा
- (३) उत्पादनांत मोडता घाला
- (४) कारखान्यांतून व कारखान्यांच्या प्रदेशांतून कामगारांना काढून न्या

फॅसिस्टांनीं क्रोएशिया पादाक्रांत केला त्या वेळीं कामगारवर्गात फाटाफूट झालेली होती. परंतु या कार्यक्रमाच्या अनुरोधानें कामगारवर्गाची लढाऊ एकजूट घडवून आणण्यांत आली. या लढ्यांत फॅसिस्टधार्जिण्या ट्रेड युनियनची वाताहत झाली. देश स्वतंत्र झाल्यावर संयुक्त ट्रेड युनियन संघटना स्थापन करण्यांत आली. साऱ्या लढ्यांचें मार्गदर्शन कम्युनिस्ट पक्षानें केलें. देश स्वतंत्र झाल्यानंतर ट्रेड युनियन चळवळीचा मुख्य भर कारकून वगैरे श्रमजीवि जनतेचे अनेक मागासलेले विभाग अधिकाधिक प्रमाणांत संयुक्त ट्रेड युनियन संघटनेंत सामील करण्यावर देण्यांत आला. या कामगिरींत आम्ही चांगलेंच यश मिळविलें, म्हणूनच क्रोएशियांतील कामगार व कारकून मिळून एकंदर ३,००,००० श्रमजीवि समाजापैकीं २,५०,००० (म्हणजे ८० टक्क्यांहून अधिक) संयुक्त ट्रेड युनियन संघटनेचे सभासद आहेत.

या साऱ्या कार्यांत कम्युनिस्ट पक्ष मार्गदर्शन करित असला तरी ट्रेड युनियन संस्थांच्या स्वातंत्र्याला मुळींच वाध आणला जात नाही ही गोष्ट स्पष्टपणें सांगणें अवश्य आहे. कम्युनिस्ट पक्षाचें ट्रेड युनियन संघटनेशीं नातें एखाद्या पालकाचें नसून शिक्षकाचें व कामगारवर्गाच्या संघटनकर्त्याचें आहे. आतां कामगारवर्गानें शेतकरीवर्गाशीं भक्कम एकजूट साधली आहे. कम्युनिस्ट पक्ष, क्रोएशियन रिपब्लिकन्स व संयुक्त ट्रेड युनियन संघ, या तीन संघटनांच्या राष्ट्रीय आघाडीच्या नेतृत्वाखालीं कामगार-शेतकरी एकजूटीनें कार्य करित आहेत. या आघाडीचा पुढाकार कम्युनिस्ट पक्षाकडे आहे व तिची मुख्य ताकत संयुक्त ट्रेड युनियन संघटना ही आहे. राष्ट्रीय आघाडींत सामील असलेल्या पक्षांनीं आपापला वेगळा कार्यक्रम आंखलेला नाही. कम्युनिस्ट पक्षानें या आघाडीपुढें ठेवलेला कार्यक्रमच सर्वांनीं मान्य केलेला आहे. म्हणून राष्ट्रीय आघाडी ही श्रमजीवि जनता व छोटे भांडवलदार यांची समाईक संस्था झालेली आहे व तिच्या नेतृत्वाखालीं तिच्यांतले सारे गट राष्ट्रीय पुनर्घटनेचें कार्य मोठ्या उत्साहानें करित असतात.

गेल्या निवडणुकींत जनतेनें कम्युनिस्टांना मतें दिलीं, तीं ते कम्युनिस्ट पक्षानें उभे केलेले उमेदवार होते म्हणूनच दिलीं असें नाही म्हणतां येत. या साऱ्या उमेदवारांनीं फॅसिझमविरोधी स्वातंत्र्ययुद्धांत सर्वांत जास्त मर्दुमकी गाजविली म्हणूनच जनतेनें त्यांना निवडून दिलें. कम्युनिस्ट पक्षानें आपले असे उमेदवार या निवडणुकींत उभे केलेच नव्हते. सारे उमेदवार आपापल्या वैयक्तिक जबाबदारीवर निवडणुकीला उभे होते. आमच्या देशांत कामगारवर्गाची

हुकुमशाही आहे असें म्हणतां येत नाही. भांडवलदारांपैकीं सर्वांत जास्त प्रतिगामी गटांवर या देशांतील साऱ्या श्रमजीवि जनतेची हुकुमशाही आहे असें आपल्याला म्हणतां येईल. आम्ही भांडवलशाहीला मूठमातीच दिली आहे. ही गोष्ट आम्ही कशी साधली ? आमचा राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा लढा हा जागतिक कामगार क्रांतीचा एक भाग म्हणूनच आम्ही लढलों आणि या क्रांतीच्या आधारावरच आमचें राज्य अस्तित्वांत आलें. आमच्या लढ्याच्या स्थानिक स्वरूपाचा आम्ही स्वतःला कधींच विसर पडूं दिला नाही. पण त्याच वेळीं आमचा लढा हा कामगार वर्गाच्या व परतंत्र जनतेच्या आंतरराष्ट्रीय लढ्याचा एक भागच आहे, याची जाणीव आम्हांला होतीच. म्हणून आम्ही दलित जनतेपासून स्वतःला अलग होऊं दिलें नाही; आम्ही दलित जनतेशीं अधिक निकटचे संबंध जोडले. युद्धांत विजय मिळविण्याच्या दृष्टीनें व साम्राज्यवाद्यांच्या हस्तक्षेपाला अटकाव करण्याच्या दृष्टीनें ही गोष्ट अत्यंत आवश्यक होती.

युगोस्लाविया हें संयुक्त राज्य आहे. त्याचा राज्यकारभार दोन कायदे-मंडळें व मध्यवर्ती सरकार पाहते. क्रोएशिया व इतर घटक लोकराज्यांचीं स्वतःचीं स्वतंत्र लोकराज्यें आहेत. क्रोएशियन लोकराज्याच्या अध्यक्षानीं एक रूपक देऊन युगोस्लावियाचें वर्णन पुढीलप्रमाणें केलें : “ युगोस्लावियाला सहा स्वतंत्र इंजिनें जोडलेलीं आहेत. सगळीं इंजिनें स्वतंत्रपणें चालतात, पण तीं अशा रीतीनें चालतात कीं त्यांच्या सर्वांच्या गतीनें देश एकसारखा पुढेंच जात राहतो. आमच्या संयुक्त राज्याचें तत्व हें असें आहे.”

इथल्या आमच्या साऱ्या जनतेमध्ये इथल्या आमच्या कामगारवर्गाप्रमाणेंच संपूर्ण एकजूट आहे. प्रतिगामी भांडवलदारांची आम्ही कांहीं अंशीं युद्धकाळांत व कांहीं अंशीं आतां मिळून पूर्ण मुस्कटदावी केली आहे.

युगोस्लाव मुसलमानांचा हिंदी मुसलमानांना संदेश

प्रास्ताविक

युगोस्लाव संघराज्याच्या सहा घटक राज्यांपैकी ' बोस्निया व हर्झेगोविना ' या लोकराज्यांतील मुसलमान समाजाच्या पुढाऱ्यांनी हिंदी मुसलमानांना उद्देशून पाठविलेला संदेश पुढे दिला आहे.

युगोस्लावियाच्या सव्वा कोटी जनतेपैकी मुसलमानांची संख्या सुमारे सोळा लक्ष असून त्यांपैकी निम्म्याहून अधिक लोक बोस्निया-हर्झेगोविना या लोकराज्यांत राहतात. बाकीचे मुसलमान इतर अनेक भागांत विखुरलेले आहेत. हे मुसलमान स्लाववंशीय असून यांची भाषा या भागांतील ख्रिस्ती लोकांच्याप्रमाणे सर्बियनच आहे. मध्ययुगांत युरोपवर तुर्कांची स्वारी झाली त्या वेळी हे लोक बाटून मुसलमान झाले. तेव्हांपासून ते मुसलमानच राहिले असून त्यांच्या स्वतःच्या मशिदींत ते प्रार्थना करतात, त्यांचे वेगळे उलेमा आहेत, ते आपले धार्मिक सण वगैरे स्वतंत्रपणे पाळतात.

युगोस्लावियाच्या इतर भागांतील मुसलमान हे वंशाने आल्बानियन, तुर्की अगर क्रोएशियन आहेत. अशा प्रकारे हिंदुस्थानांतल्याप्रमाणेच युगोस्लावियाच्या निरनिराळ्या भागांत निरनिराळ्या राष्ट्रगटांचे घटक असे मुसलमान आढळतात, त्यांच्या भाषा वेगवेगळ्या आहेत, त्यांची वस्ती सर्वत्र विखुरलेली आहे. बोस्नियामध्ये त्यांची बहुसंख्य वस्ती आहेत. (उदाहरणार्थ हिंदुस्थानांत बहुसंख्य पंजाबी व बंगाली धर्मांनी मुसलमान आहेत, तर तामिलनाड व महाराष्ट्रामध्ये ते अल्पसंख्य आहेत.)

हिंदुस्थान जसा ब्रिटिश अमलाखाली होता तसाच युगोस्लाविया अगोदर अँग्लो-फ्रेंच साम्राज्यवाद्यांच्या जवळजवळ अंकित असा देश होता व नंतर हिटलरने तो जिंकला. या दोन्ही परसत्तांच्या अमदानीत राज्यकर्त्यांनी जनतेतील धार्मिक भेद भडकावून बोस्नियन मुसलमानांना इतर जनतेविरुद्ध चिथावण्यासाठी प्रयत्नांची शिकस्त केली व अशा रीतीने जनतेच्या एकजुटीच्या स्वातंत्र्यमोर्च्यात फूट पाडण्याचा डाव रचला.

कांहीं काळ राज्यकर्त्यांना या बाबतीत यश आलें पण शेवटीं त्यांना हारच खावी लागली व ती कां खावी लागली हें खुद्द बोस्नियन पुढाऱ्यांनींच प्रस्तुत हृदयस्पर्शी संदेशांत सविस्तर सांगितलें आहे.

युगोस्लावियांतील ख्रिस्ती व इस्लाम या धर्मांचे अनुयायी असलेल्या सर्व राष्ट्रगटांना कम्युनिस्ट पक्षानें फॅसिस्ट-विरोधी संयुक्त मोर्च्यांत सामील होण्याची हांक देतांना असें आश्वासन दिलें कीं युगोस्लावियाच्या स्वातंत्र्यावरोबरच त्यांतल्या प्रत्येक राष्ट्रगटाला संपूर्ण स्वातंत्र्य व स्वयंनिर्णयाचा हक्क मिळेल, प्रत्येक राष्ट्रगटांतील ख्रिस्ती व मुसलमान या दोन्ही धर्मांच्या बहुसंख्य दलित जनतेला आपलें स्वतःचें स्वतंत्र लोकराज्य स्थापन करण्याची पूर्ण मुभा राहिल व संपूर्ण समतेच्या भूमिकेवर युगोस्लाव संघराज्यांत सामील होण्यास मोकळीक मिळेल.

या उदात्त तत्त्वांपासून स्फूर्ति घेऊन युगोस्लावियाच्या मुसलमानांनीं आपल्या भांडवलदारी पुढाऱ्यांचें जातिनिष्ठ धोरण धुडकावून लावलें आणि स्वातंत्र्य, जमीन व रोटीसाठीं चाललेल्या जनतेच्या समाइक लढ्यांत भाग घेऊन आपला देश स्वतंत्र केला.

युगोस्लावियाच्या स्वतंत्र मुसलमानांच्या या उदात्त संदेशापासून हिंदी मुसलमानांनीं मुख्यतः तीन धडे घेण्याजोगे आहेत.

(१) मुसलमानांनीं हिंदूंनीं लढून सामान्य मुसलमानांना स्वातंत्र्य व सुख मिळणें शक्य नाहीं. हिंदुस्थानांतील बहुसंख्य दलित जनतेनें सर्वांना स्वातंत्र्य, जमीन व अन्न मिळवून देण्यासाठीं चालविलेल्या लढ्यांत सामील होण्यानेंच मुसलमानांना स्वतःचें स्वातंत्र्य संपादन करतां येईल.

(२) हिंदूंना मुसलमानांशीं लढून जसें स्वातंत्र्य मिळणार नाहीं, तसेंच मुसलमानांनाहि हिंदूंनीं लढून स्वातंत्र्य अगर स्वयंनिर्णय मिळणार नाहीं. हिंदुस्थान ही हिंदु व मुसलमान या दोहोंची समाइक मातृभूमि आहे. अर्थात् हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य व स्वयंनिर्णय मिळावयाचा तर त्यांत बंगाल, पंजाब, सिंध, पठानदेश इत्यादि हिंदु-मुसलमानांची समाइक वसतिस्थानें असलेल्या भाषावार राष्ट्रगटांच्या स्वातंत्र्याचा व स्वयंनिर्णयाचा समावेश झालाच पाहिजे.

या दोहोंसाठीं करावयाचा लढा अविभाज्य आहे आणि यासाठीं हिंदु व मुसलमान या दोन्ही जमातींच्या बहुसंख्य दलित हिंदी जनतेनें लढाऊ एकजूट केली पाहिजे व या एकजूटीचा मोर्चा परकीय साम्राज्यशाहीविरुद्ध व उभय जमातींच्या स्वकीय सरंजामी संस्थानिक व प्रतिगामी धनिक वर्गाविरुद्ध उभारला पाहिजे.

(३) काँग्रेस व मुस्लिम लीगच्या पुढाऱ्यांचीं तडजोडवादी फूटपाडीं धोरणें हाणून पाडून देशाला स्वातंत्र्य, जनतेला जमीन व अन्न, प्रत्येक राष्ट्रगटाला स्वयंनिर्णय मिळवून देण्याच्या अखेरच्या लढ्यासाठीं काँग्रेस-लीग-कम्युनिस्ट लढाऊ एकजुटीचा मोर्चा उभारण्याच्या कार्यांत सामान्य मुसलमान जनतेनें आपल्या इतर दलित बांधवांशीं सहकार्य केलें पाहिजे.

हिंदी मुसलमानांना संदेश

युगोस्लावियाची जनता व आम्ही बोस्निया-हर्झेगोविनाचे मुसलमान हिंदी जनतेच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याकडे अत्यंत उत्सुकतेनें लक्ष देत असतो. महायुद्धापूर्वी युगोस्लावियाच्या जनतेवर व आम्हां मुसलमानांवरहि मूठभर राष्ट्रीय भांडवलदारांचा व लष्करशाहांचा जुलुमी अंमल चालू होता.

आम्हां बोस्निया-हर्झेगोविनाच्या मुसलमानांवर त्या वेळीं विशेष जुलुम होत असे. त्या वेळीं मुसलमानांचें पुढारीपण करणारे बडे जमीनदार, श्रीमंत व्यापारी, बडे बडे मुल्ला-मौलवी, हे लोकसत्तावादी धोरण चालवीत नव्हते, आमच्या स्वातंत्र्याच्या व लोकशाहीच्या लढ्याची सांगड इतर युगोस्लाव राष्ट्रगटांच्या लढ्याशीं घालत नव्हते; स्वतःच्या हितसंबंधांचें रक्षण करण्यासाठीं ते राज्यकर्त्यांशीं स्वार्थी सौदेबाजी करण्याचें धोरण चालवीत होते.

त्या वेळीं बहुसंख्य मुसलमान श्रमजीवी जनतेला—शेतकरी, कामगार व चुद्धिजीवी वर्गाला—कसलेच मानवी व नागरिकत्वाचे हक्क नव्हते. त्यांना पोलिसांच्या दडपशाहीचा धाक रोज सहन करावा लागे. राज्यकर्ते व प्रतिगामी मुसलमान पुढारी आमची कसलीच सांस्कृतिक प्रगति होऊं देत नसत. आम्हांला खेडोंपाडीं शाळा नव्हत्या. आमच्या तरुणांपैकीं फारच थोड्यांना मोठ्या मुष्किलीनें उच्च शिक्षण पूर्ण करतां येई. देशामिमानी विद्वानांनीं जन-सेवेसाठीं काढलेल्या शिक्षण-संस्थांवर बंदी असे.

एकंदर मुसलमानांची व विशेषतः आमच्या शेतकऱ्यांची स्थिति फारच हलाखीची झालेली होती. बडे व्यापारी, सावकार, भांडवलदारी बँका शेतकऱ्यांची नागवणूक करीत होत्या; सरकारहि जबर कर बसवून शेतकऱ्यांना लुबाडत होते. आमच्या खेडोंपाडीं भुकेनें व रोगांनीं कायमचें ठाण मांडलेलें असे. गांव सोडून खाणी-कारखान्यांत अगर शहरांत कामावर गेलेल्या लोकांचीहि निर्दय पिळणूक होत असे.

या कठीण अवस्थेतून बाहेर पडण्यासाठी आम्हांला आमच्या सर्बियन व क्रोएशियन बांधवांच्या स्वातंत्र्यलढ्याशी आमच्या लढ्याची सांगड घालणे भाग होतं. शतकानुशतके ते आणि आम्ही एकमेकांच्या संगतीत राहात आलेलो आहोत, अशा परिस्थितीत आम्हांला आमचा लढा त्यांच्या लढ्याशी निगडित करूनच चालविणे भाग होतं.

कामगार चळवळीने व पुरोगामी बुद्धिजीवी देशभक्तांनी जनतेच्या सर्व विभागांची एकजूट करण्यासाठी प्रयत्नांची शिकस्त केली, पण सर्बियन, क्रोएशियन व मुसलमानांच्या प्रतिगामी पुढाऱ्यांनी सरकारी पाठिंब्यानिशी या एकजूटीला कसून विरोध केला व तिला मूळ धरू दिले नाही.

मुसलमानांच्या प्रतिगामी पुढाऱ्यांनी अधिकाराच्या जागांसाठी व आर्थिक लाभासाठी सर्बियन व क्रोएशियन प्रतिगाम्यांशी स्पर्धा चालविलेली होती. त्यांचे हे आपसांतले झगडे म्हणजेच जनतेचे झगडे आहेत असा स्वार्थी प्रचार ते करीत असत. अशा रीतीने ते धार्मिक द्वेष चेतवीत असत, दुही माजवीत असत, इस्लामला धोका आहे अशी हांकाटी करीत असत. मुसलमानांनी कामगार वर्गाच्या नेतृत्वाखालील दलित जनतेच्या लोकशाही लढ्यांत सामील होऊ नये हाच या साऱ्या अकांडतांडवाचा हेतु होता. प्रतिगाम्यांच्या या कारवायांपायीं एका बाजूला मुसलमान शेतकरी व दुसऱ्या बाजूला सर्बियन व क्रोएशियन शेतकरी असे भावाभावांतले दंगे रोजच्या रोज होत असत.

या दंग्यांचा फायदा राज्यकर्त्या युगोस्लाव भांडवलदारांनी व बऱ्या जमीनदारांनी घेतला व आमच्या प्रांतावर गुलामगिरी लादली, आम्हांला लुबाडले, आणि जनतेला हालअपेष्टांत व अज्ञानांत काळ कंठावा लागला.

जी स्थिती आमची, तीच क्रोएशियन, स्लोवेनियन, मॅसिडोनियन, मॉन्टेनेग्रिन व खुद्द सर्बियन लोकांचीहि झाली होती. २० वर्षे हा प्रकार चालला. या काळांत सर्व प्रकारच्या राष्ट्रीय व सामाजिक दडपशाहीविरुद्ध लढणारी जनतेची खरीखुरी लोकशाही चळवळ युगोस्लाव कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेतृत्वाखालीं फक्त कामगारवर्गानेच तेवढी चालविलेली होती. कम्युनिस्ट पक्षाने युगोस्लावियांतील दलित राष्ट्रगटांच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्य-चळवळीची कामगारवर्गाच्या स्वातंत्र्य लढ्याशी सांगड घातली.

लोकशाही, राष्ट्रीय समता, परकीय साम्राज्यवाद्यांच्या तावडीतून मुक्तता, महान सामर्थ्यशाली सोविएत युनियनशी दोस्ती—या गोष्टी साधण्यासाठी

कामगारवर्गानें चालविलेल्या लढ्यांत शेतकरी वर्ग व बुद्धिजीवी देशभक्त मोठ्या संख्येनें सामील होऊं लागले. आमच्या बोस्निया व हर्झेगोविना प्रांतांमध्येहि लोकशाही चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवण्यांत आली, कामगार वर्गानें या कामीं पुढाकार घेतला.

युगोस्लाव जनतेच्या या लढाऊ लोकशाही चळवळीचा एक महत्वाचा भाग म्हणून सर्बियन, क्रोएशियन व मुसलमान यांच्यामध्ये वंधुभाव व ऐक्य निर्माण करण्याचे प्रयत्न करण्यांत आले; साऱ्या युगोस्लाव जनतेला समान हक्कांची व सुखी जीवनाची हमी देणाऱ्या नव्या राज्याचा कार्यक्रम पुढें ठेवण्यांत आला. मुसलमान समाज या कार्यक्रमानें प्रभावित झाल्याखेरीज राहिला नाहीं. अर्थात् मुसलमान लोकांना हा कार्यक्रम पटवून देण्याच्या मार्गांत बऱ्याच अडचणी होत्या. इतर समाजांच्या मानानें मुसलमानांना या कार्यक्रमाकडे येण्याला जास्त वेळ लागला. याला कारणें अनेक होतीः एक तर मुसलमान समाज सांस्कृतिक दृष्ट्या बराच मागासलेला होता; दुसरें असें कीं त्यांच्या प्रतिगामी पुढाऱ्यांनीं हा मागासलेपण कायम ठेवण्यासाठीं प्रयत्नांची शिकस्त चालविलेली होती; यासाठीं त्यांनीं प्रत्येक नव्या व प्रगतिशील गोष्टीविरुद्ध जनतेंत अविश्वास निर्माण करून ठेवलेला होता. परधर्मीय जनतेशीं सहकार्य करण्यानें “ इस्लामच्या पवित्र परंपरेचा भंग होतो ” असा प्रचारहि या प्रतिगाम्यांनीं चालविलेला होता.

परंतु या सर्व प्रचाराला धाब्यावर बसवून मुसलमान कामगार, मुसलमान शेतकरी, आणि आमचे प्रामाणिक बुद्धिजीवी देशभक्त एकंदर जनतेच्या एकजुटीच्या चळवळींत सामील झालेच. कारण आपली गुलामगिरी नष्ट करण्याचा व आपल्या सर्व हालअपेष्टांतून मुक्त होण्याचा हा एकच मार्ग आहे अशी त्यांची खात्री पटली.

युगोस्लावियाच्या लोकशाही चळवळीला अनेक अडचणींना तोंड देऊन प्रगति करावी लागली. युगोस्लाव भांडवलदार-जमीनदार, त्यांचे इंग्रज- फ्रेंच- साम्राज्यवादी धनी आणि मागाहून जर्मन फॅसिस्ट या सर्वांच्या दडपशाहीला तोंड देऊनच ही चळवळ वाढली. आम्हां बोस्निया-हर्झेगोविनाच्या मुसलमानांचे प्रतिगामी पुढारी व बडे बडे मौलवी फॅसिस्टांना उघडपणें सामील झाले. फॅसिस्टांनीं या मुसलमान देशद्रोह्यांना हाताशीं धरून गुंडांच्या सशस्त्र टोळ्यांकरवीं देशांतल्या गरीब जनतेवर अत्याचार करविले व यादवी युद्धाची आग भडकविण्याचा प्रयत्न केला.

अशा परिस्थितीत युगोस्लाव कम्युनिस्ट पक्षानें साऱ्या जनतेंत ऐक्य व बंधुभाव प्रस्थापित करण्याच्या धोरणाचा प्रचार चालविला. कम्युनिस्ट पक्षानें साऱ्या देशभक्तांना, साऱ्या लोकसत्तावाद्यांना, साऱ्या जनतेला शत्रूविरुद्ध हत्यार उपसण्याची हांक दिली. या कठीण काळांत खऱ्या बंधुभावाखेरीज व एकजुटी-खेरीज आपल्याला आपलें स्वातंत्र्य मिळणें शक्य नाहीं याबद्दल कम्युनिस्ट पक्षानें साऱ्या जनतेची खात्री पटवून देण्यांत यश मिळविलें.

फॅसिस्टांच्या चार वर्षांच्या अमदानींत युगोस्लाव जनतेची प्रतिकार चळवळ खूप जोरावली. आमच्या लक्षावधि श्रमजीवी देशबांधवांना ऐक्याच्या व बंधुत्वाच्या ध्येयानें नवी प्रेरणा दिली. यामुळें आमच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीला, आमच्या राष्ट्रीय फौजेला, आमच्या स्वातंत्र्य सेनेला युगोस्लाव जनतेकडून व बोस्निया-हर्झेगोविनाच्या मुसलमानांकडून मोठें पाठबळ मिळालें.

आम्ही फॅसिस्टांच्या अमदानींत केवढ्या हालअपेष्टा सहन केल्या याची तुम्हां हिंदी मुसलमानांना बहुधा माहिती नसावी. जर्मन फॅसिस्टांनीं सुरवातीला आपल्या दडपशाहीचा सारा राख सत्रियन जनतेवर केंद्रित केला व मुसलमानांना खास संरक्षणाचें आश्वासन दिलें. मुसलमानांतल्या प्रतिगाम्यांनीं शत्रूच्या या फूट-पाड्या धोरणाला हातभार लावला व इतर जनतेपासून आमची जी फारकत झालेली होती ती आणखीच वाढविली. मुसलमान कामगारांनीं व बुद्धिजीवी देशभक्तांनीं या धोरणाविरुद्ध निकरानें लढा केला व इतर जनतेच्या बरोबरीनें फॅसिस्टांविरुद्ध सशस्त्र लढा आरंभला.

जनतेच्या वाढत्या एकजुटीची ताकद खर्ची करण्यासाठीं एकीकडून फॅसिस्टांनीं व दुसरीकडून इंग्लंडमध्ये आश्रयार्थ राहिलेल्या परागंदा युगोस्लाव सरकारनें देशद्रोही मिहाइलोविचला पाठिंबा दिला. फॅसिस्टांनीं व मिहाइलोविचनें मुसलमानांचीं हजारों गांवें जाळलीं, हजारों मुसलमानांची कत्तल केली

त्या वेळीं मुसलमान जनतेला फॅसिस्टांचें व मिहाइलोविचचें खरें प्रतिगामी स्वरूप प्रत्यक्ष अनुभवानें कळलें. महायुद्धानंतर हे लोक युगोस्लावियांत पुन्हां जुना जमाना चालू करणार, व हेच मुसलमानांचे खरे शत्रू आहेत याबद्दल त्यांची खात्री झाली. स्वातंत्र्यासाठीं जनतेची लढाऊ एकजूट हा एकच योग्य मार्ग आहे अशी खात्री पटल्यामुळें सारे मुसलमान लोक राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत सामील झाले. फॅसिझमविरुद्ध व देशद्रोह्यांविरुद्ध चाललेल्या लढ्यांत मुसलमान कामगार, शेतकरी व बुद्धिजीवी देशभक्तांनीं जें बलिदान केलें तें करतांना त्यांची

खात्री होती कीं आपण नव्या जगाच्या उभारणीसाठीच लढत आहोंत, या नव्या जगांत मुसलमानांना इतरांच्या बरोबरीने समान हक्क मिळतील.

राष्ट्रीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या कार्यक्रमानें आमच्या साऱ्या शक्तींची एकजूट घडवून आणली. पूर्वी सर्बियन विरुद्ध मुसलमान अगर सर्बियन विरुद्ध क्रोएशियन अशी शेतकऱ्यां-शेतकऱ्यांत, कामगारां-कामगारांत यादवी चालत असे, ती आतां कायमची बंद झाली.

जनतेनें एकजुटीनें सशस्त्र लढा केला, सर्वांनीं एकत्र रक्त सांडल्यामुळे सर्वांचें दृढ ऐक्य झालें, सोविएत युनियननें व इतर स्वातंत्र्यप्रेमी जनतेनें आम्हांला मदत केली; आणि या साऱ्या गोष्टींच्या योगानें एक नवाच युगोस्लाविया—टिटोचा युगोस्लाविया—निर्माण झाला. या नव्या युगोस्लावियांत साऱ्या जनतेला संपूर्ण समतेचा लाभ झालेला आहे, नव्या लोकशाहीच्या तत्वांनुसार या राज्याची उभारणी झालेली आहे, साऱ्या साम्राज्यवाद्यांच्या तविडीतून हें राज्य पूर्णपणें सुटलेलें आहे.

नव्या युगोस्लावियाला हे येवढे अफाट सामर्थ्य कशांमुळे लाभलें? आमच्या देशानें राष्ट्रगटांचा प्रश्न समाधानकारक रीतीनें सोडविला आहे व सारी सत्ता शहरांतील व खेड्यांतील प्रामुखांनीं जनतेच्या हातीं दिलेली आहे, म्हणूनच तो येवढा सामर्थ्यशाली झाला आहे. वज्या जमीनदारांच्या जमिनी जप्त करून त्या जमिनी कसणाऱ्या शेतकऱ्यांना वांटून देण्यांत आल्या आहेत. राष्ट्राची सारी संपत्ति व उत्पादनाचीं सगळीं प्रमुख साधनें जनतेच्या मालकीचीं झालीं आहेत. या राजकीय व लोकशाही पायावर आम्ही पिळणूक नष्ट करणारी नवी समाजपद्धति उभारीत आहोंत.

युगोस्लाविया हें एकछत्री राज्य नाही; त्याच्यावर कोणत्याहि एका विशिष्ट राष्ट्रगटाचें वर्चस्व नाही. जनतेच्या सहा स्वतंत्र लोक-राज्यांचें मिळून स्थापन केलेलें तें एक संघराज्य आहे. बोस्निया-हर्झेगोविना हें यापैकीच एक घटक लोकराज्य आहे. युगोस्लावियाच्या लोकसत्ताक राज्य-घटनेनें आमच्या राष्ट्रीय क्रांतीनें मिळविलेल्या साऱ्या हक्कांना कायदेशीर मान्यता दिलेली आहेत. लढ्यांत भाग घेऊन आणि आज स्वतंत्रपणें राहून मुसलमानांना स्वतःमध्ये संपूर्ण परिवर्तन झालेलें प्रत्यक्ष अनुभवास येत आहे. आज आम्ही स्वतंत्र आहोंत, आम्हांला इतरांच्या बरोबरीचा दर्जा आहे. आम्हांला संपूर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य आहे. आमच्या इतर बांधवांसमवेत आम्ही नव्या युगोस्लावियाची

उभारणी करीत आहोंत. आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय प्रगतीचीं सारीं क्षेत्रें आम्हांला खुर्ली आहेत. मुसलमान युवक व मुसलमान स्त्रिया आज पहिल्यानेंच आमच्या सामाजिक व राजकीय जीवनांत आपला प्रभाव दाखवीत आहेत.

बहुसंख्य मुसलमान जनतेच्या मनांत नव्या युगोस्लावियाविषयीं खराखुरा देशाभिमान जागृत झालेला आहे. सोविएत युनियनमधील मुसलमानांच्या मागो-माग खरेंखुरें स्वातंत्र्य व लोकशाही स्थापन करणारे पहिले मुसलमान आम्हीच आहोंत याचा आम्हांला अभिमान वाटतो.

अर्थात् नव्या युगोस्लावियाचे नागरिक या नात्यानें तुम्हां हिंदी मुसलमानांना चार शब्द सांगण्याचा हक्क आम्हांला जरूर पोंचतो. तुम्ही आज आपल्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्यासाठीं झगडत आहांत. तुमच्या या लढ्याकडे जगांतले सारे लोक-सत्तावादी लोकां आणि विशेषतः आम्ही युगोस्लाव लोक अत्यंत गाढ सहानुभूतीनें लक्ष लावून राहिलेलां आहोंत.

आम्ही विजय मिळविला तो युगोस्लावियांतील इतर साऱ्या जनतेशीं एकजूट करून मिळविला. आम्ही विजय मिळविला तो प्रतिगाम्यांचें, पिळणूक करणाऱ्यांचें, स्वातंत्र्यघातक्यांचें राजकीय वर्चस्व हाणून पाडणाऱ्या समग्र जनतेच्या सर्वव्यापी एकजूटीच्या जोरावर मिळविला. याच मार्गानें हिंदी जनतेलाहि विजय मिळवितां येईल. आज ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांशीं कांहीं हिंदी पुढाऱ्यांची सौदेबाजी चालू आहे. खऱ्या लोकशाही शक्तीच्या नेतृत्वाखालीं खरेंखुरें राष्ट्रीय स्वातंत्र्य हिंदी जनतेनें मिळवूं नये येवढ्यासाठीं त्यांच्या या साऱ्या खटपटी चालू आहेत. त्यांच्या या जाळ्यांत सांपडून हिंदी जनता फसणार नाही असा आम्हांला दृढ विश्वास वाटतो.

हिंदी जनतेनें राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळविलें कीं प्रगतीचें फार मोठें क्षेत्र खुलें होईल हें उघड आहे. हिंदी जनतेच्या स्वातंत्र्य-लढ्याला जागतिक-ऐतिहासिक महत्त्व आहे हें प्रत्येक सुजाण माणूस ओळखतो. कारण स्वतंत्र हिंदुस्थानची संपत्ति व संस्कृति जगांतील स्वातंत्र्यप्रेमी जनतेच्या संपत्तीचा व संस्कृतीचा एक अमोल भाग होणार हें त्याला ठाऊक आहे.

अलीकडे हिंदु-मुसलमानांमधील झगड्यांच्या घातम्या आमच्या कानांवर येत आहेत. त्या ऐकून आम्हांला आमच्या कट्टे पूर्वेतिहासाची आठवण होते. हे झगडे ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांनीं व काँग्रेस आणि मुस्लिम लीगमधील प्रतिगाम्यांनीं लावलेले आहेत हें आम्ही जाणून आहोंत.

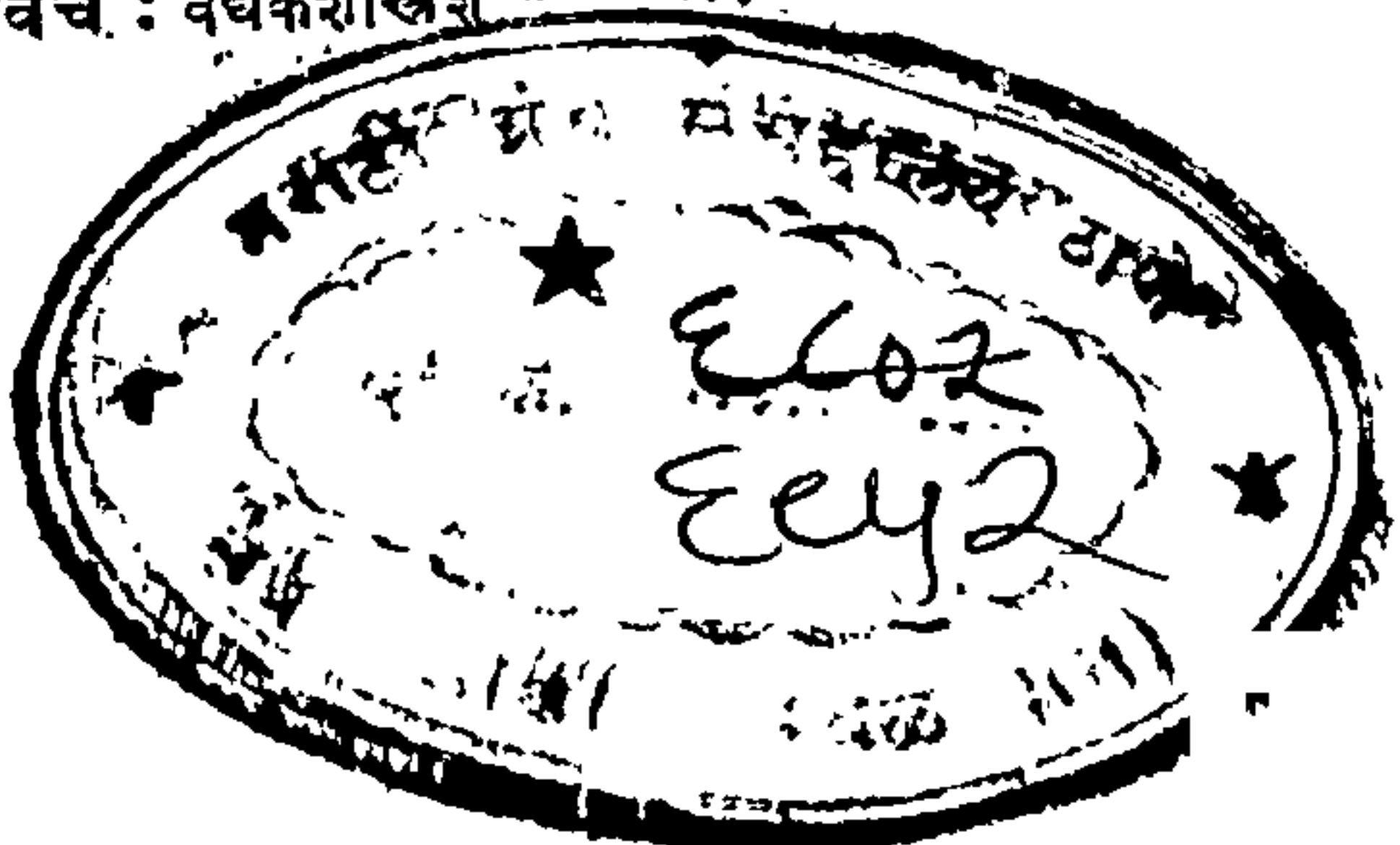
हिंदी मुसलमानांनो ! आम्ही या घटकेला आमचा कळकळीचा पुढील संदेश तुम्हांला धाडत आहोंत :

तुमच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या आड जे जे कोणी येत असतील, स्वतंत्र व लोकसत्ताक हिंदी राज्याच्या स्थापनेच्या आड जे जे कोणी येत असतील, हिंदी जनतेच्या साऱ्या लोकसत्तावादी शक्तींची समतेच्या व बंधुत्वाच्या व हिंदुमुस्लिम ऐक्याच्या पायावर एकजूट करण्याच्या आड जे जे कोणी येत असतील, त्या त्या साऱ्या लोकशत्रूंविरुद्ध तुमच्या साऱ्या शक्तींनिशीं भक्कम एकजूट उभारा.

फॅसिझमचा नायनाट करा—जनतेला स्वतंत्र करा !

साराजेवो, ता. १९ डिसेंबर १९४६

- डॉ. जालिम साराक : युगोस्लाव सरकारचे व्यापार व पुरवठा-मंत्री
सुलेमान फिलिपोविक : बोस्निया-हर्झेगोविना सरकारचे उपाध्यक्ष
आवदो ह्यूमो : बोस्निया-हर्झेगोविना सरकारचे फडणवीस
उस्मान काराबेगोविक : बोस्निया-हर्झेगोविनाच्या कंट्रोल कमिशनचे अध्यक्ष
हसन बर्किच : बोस्निया-हर्झेगोविना सरकारचे व्यापार व पुरवठा-मंत्री
डॉ. हामदिया सेमेलिच : बोस्निया-हर्झेगोविना सरकारचे न्यायमंत्री
सेफकेत माग्लाइलिच : बोस्निया-हर्झेगोविना ट्रेड युनियन कमिटीचे अध्यक्ष
इस्मत मुहयेझिनोविच : चित्रकार
शिकंदर कुलेनोविच : लेखक
प्रोफेसर ताफरो देर्विस : बोस्निया-हर्झेगोविनाच्या मुसलमानी संस्कृति व शिक्षण संस्थेचे अध्यक्ष
मिदझिच दझेवद : युगोस्लाव युवक संघाच्या मध्यवर्ती कमिटीचे सभासद
झेहरा मुहदोविच : फॅसिझमविरोधी स्त्रीसंघटनेच्या मध्यवर्ती कमिटीच्या सभासद
डॉ. दिवा सेर्विच : वैद्यकशास्त्रज्ञ

कामगार-शेतकऱ्यांचें क्रांतिकारक वाङ्मय

- आजचा हिंदुस्थान-पुस्तक १ : लेखक रजनी पाम दत्त किं. १ रुपया
आजचा हिंदुस्थान-पुस्तक २ : लेखक रजनी पाम दत्त किं. १। रुपया
आजचा हिंदुस्तान-पुस्तक ३ लेखक रजनी पाम दत्त किं. १। रु.
आमची कमल : [हुतात्मा कॅ. कमल दोंदे यांस श्रद्धांजलि] किं. १० आणे
जनता अमर आहे : लेखक वासिली प्रोसमन किं. २ रु.
स्तालिन : लेखक ई. यारोस्लावस्की किं. २।। रु.
लेनिनच्या सहवासांत : लेखक माक्सिम गोर्की किं. १२ आणे
भगतसिंग आणि त्यांचे सहकारी : लेखक अजय घोष किं. ८ आणे
अकलेची गोष्ट : लेखक अण्णाभाऊ साठे [४ थी आवृत्ति] किं. २ आणे
बेकायदेशीर : लेखक अण्णाभाऊ साठे किं. ३ आणे
महाराजा ग्रामसिंहः लेखक द. ना. गव्हाणकर [२ री आवृत्ति] किं. २ आणे
धरतीचीं लेकरें (क्रांतिकारक गीतांचा संग्रह) [७ वी आवृत्ति] किं. २ आणे
क्रांति-गीतें [२ री आवृत्ति] किं. २ आणे
कामगार-विरोधी काळा कायदा हाणून पाडा
[कॅ. डांगे यांचें प्रांतिक असेंब्लींतील ऐतिहासिक भाषण] किं. २ आणे
हिंदी स्वातंत्र्यासाठीं ब्रिटिश साम्राज्यशाहीवर
अखेरचा हल्ला (हिंदी कम्युनिस्ट पक्षाच्या
मध्यवर्ती कमिटीचा राजकीय ठराव) किं. ३ आणे
हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्याची घोषणा करा किं. १ आणा

मिळण्याचीं मुख्य ठिकाणें :—

लोक-प्रकाशन गृह, राजभवन, सँडस्ट रोड, मुंबई ४

लोक वाङ्मय गृह, २७८-७९ नारायण पेठ, पुणे २

पीपल्स बुक हाऊस, रीजंट स्क्वेअर, सीताबर्डी, नागपूर

REFBK-0006952

- - - - - रेल्वे
 - - - - - नदी
 - - - - - रेल्वे
 - - - - - प्रादेशिक सरहद्दी

